

Háztól városig

key to plans

1. walkway
2. terrace
3. entrance
4. living
5. dining
6. kitchen
7. bathroom,
8. wc
9. utility/store
10. bedroom 2
11. bedroom 1
12. dressing room

block A: four-person unit
upper floor plan

lower floor plan

lower floor plan

block A: four-person unit
upper floor plan

lower floor plan

key to plans

1. walkway
2. terrace
3. entrance
4. living
5. dining
6. kitchen
7. bathroom,
8. wc
9. utility/store
10. bedroom 2
11. bedroom 1
12. dressing room

A camdeni
szociális
lakásépítés

Háztól Városig

A camdeni szociális lakásépítés

Írta:
Winkler Márk

Konzulens:
Pazár Béla

Tartalom

1	Bevezetés	3
2	Absztrakt	7
3	Állam és lakhatás	9
4	A camdeni szociális lakásépítés	25
5	Hibák és balszerencsék	74
6	Camden óta	77
7	Zárszó	80
8	Mellékletek	81
9	Irodalomjegyzék	83
10	Képjegyzék	85

Bevezetés

„Az építészet legfontosabb mentális feladata a lakozás és az integráció biztosítása”

/ Juhani Pallasmaa: A bőr szemei

Ritkán adatik meg, hogy az ember igazán jó épülettel találkozzon. Pár héttel ezelőtt, dolgozatom és kutatásom apropóján Londonban jártam. Utolsó napom estéjén, az ott töltött hét lezárásaként mozijegyet vettem. Stanley Kubrick 1968-as mesterművét, a 2001: Űrodüsszeiát vetítették, ráadásul az eredeti, digitális felújítástól mentes, 70 mm-es kópiáról. Kihagyhatatlan alkalomnak tűnt. Az eső szokásos módon még mindig esett, mikor a kínai negyed lámpásainak és neoncsöveinek vibráló fényéből beléptünk a mozi sötétjébe. Nem tudtam, hogy mire számítsak, a filmet évekkel ezelőtt láttam utoljára. Nem csalódtam. Persze nem volt mérhető azzal a letaglózó, már-már hipnotikus élménnyel, melyre emlékeztem, de most is teljesen magával ragadott. Lehetőségem nyílt tüzetesen megszemlélni részleteit. A kompozíciók, kameramozgások, vágások és fények mellett az eredeti szalag hibáit is. Hasonló élménysorban volt részem mikor az ezt megelőző napokon – szintén esőben – a Rowley Wayen jártam. Első alkalommal ámulatba ejtett és elgondolkoztatott, másod- és harmadnap viszont egyre jobban megértettem mikéntjeit és miértjeit. Régóta el akartam már ide jutni, hiszen ezidáig csupán fényképeken láttam. Ezúttal sem csalódtam. A két élmény persze nem összekeverendő, a hatás teljesen másból és máshogyan ered. Azonban egy bizonyos: Mindegyik hosszú ideig velem fog maradni.

Lakás, ház, hajlék, menedék, lakhely, otthon. Mindezek nem feltétlenül egyenértékű kifejezések. Hosszú oldalakat lehetne megtölteni szisztematikus elemzésükkel és a közöttük lévő, hol jelentős és egyértelmű, hol nüansznyi különbségek feltárásával. Valamilyen formában azonban mindenki számára sokat jelentenek és azt hiszem, végigolvasva őket, mindannyian hasonló dolgokra asszociálunk. Elengedhetetlen, hogy a körülöttünk lévő, végtelennek tűnő térből fizikailag és mentálisan is körbe tudjunk keríteni, ki tudjunk jelölni egy szegletet, amit a sajátunknak mondhatunk, ahova visszavonulhatunk és ahol biztonságban érezhetjük magunkat.

A finn építész és teoretikus, Juhani Pallasmaa szavainak teljes értékű elemzése ennél jóval tágabb értelmezési keretet kíván, hiszen a lakozásra mint a teljes egészében vett építészet legfontosabb feladatáént hivatkozik. Tág elméleti megközelítés esetén a lakozás korántsem csak azon építészeti funkciók sajátja,

melyekben lakunk is. Heidegger, és minden bizonnyal Pallasmaa szerint is a lakozás valamilyen formában pusztá létezésünkkel áll kapcsolatban:

„A lakozás az a mód, ahogy a halandók a földön vannak.”¹

Ezek az értelmezések és az ezekről történő gondolkodás fontos és meghatározó részei az építészetelméletnek, azonban dolgozatom kontextusában túlságosan szerteágazónak, bonyolultnak és konceptuálisnak érzem őket. Éppen ezért hadd fejtsem ki, hogy jelen esetben hogy viszonyulnék a lakozás szó értelméhez. Ezzel nem célom egy, az eddigiektől eltérő, de velük egyenrangú értelmezés felállítása - ez meghaladná jelenlegi tudásomat -, csupán lehatárolnám a vizsgált fogalom kereteit, annak érdekében, hogy a lakozás egy bizonyos tartományára fókuszálhassak.³

A lakozás tehát jelen esetben annyit tesz, mint lakni valahol, lakásban, házban, kastélyban, nyomortelepen. Ez persze nem azt jelenti, hogy a fogalom mentes lenne bármi nemű érzelemtől, ha úgy tetszik spiritualitástól. Lakni bárhol lehetséges. Ott is, ahol csak a legminimálisabb feltételek adottak hozzá és ott is, ahol a feltételeken túl is minden teljesül. Azonban a lakozás egyik esetben sem bizonyos. Lakozni olyan lakásban tudunk, mely megadja erre a lehetőséget. Banálisan fogalmazva, ahol úgy érezhetjük, hogy ha csak egy időre is, de megtaláltuk a helyünket. A lakozás éppen ezért elengedhetetlen fontosságú az ember számára. A teljes értékű élet alapköve, mely szellemi és téri értelemben is biztos pontot jelent szüntelenül kavargó világunkban, és ilyen módon kulcsfontosságú a társadalmi és szociális integráció tekintetében is.

Azt hiszem az vitán felül áll, hogy az építészet legősibb és legelemibb funkciója a lakozás biztosítása. Olyannyira magától értetődő, hogy még az állatvilágban is találhatunk rá analógiákat.² Elemisége eredményezte talán azt is, hogy a mai értelemben vett építészet és építészettörténet szempontjából jelentősége hosszú évszázadokon keresztül háttérbe szorult. Bár az emberi történelem legelső jelentős építészeti emlékei főként lakóházakból álló városok voltak (Damascus, Aleppó, Çatalhöyük), az ezt követő történelmi korokban a lakóházépítés sok esetben a történelem és építészettörténelmi könyvek mellékesnek tűnő fejezeteibe szorul. Ez bizonyos szempontból érthető, hiszen miként vehetné föl a versenyt egy egyszerű hajlék a piramisokkal, az Akropolisszal vagy éppen a római Colosseummal.

¹ | „A lakozáshoz, úgy tűnik, az azt megelőző építés következtében jutunk. Ennek, mármint az építésnek, amaz, vagyis a lakozás a célja. Mindazonáltal nem minden építmény lakás. Híd és repülőgép-hangár, stadion és erőmű építmények ugyan, de nem lakások; pályaudvar és autópálya, duzzasztógát és vásárcsarnok építmények ugyan, de nem lakások. Mégis a megnevezett építmények lakozásunk tartományába tartoznak. Lakozásunk e tartománya kiterjed a fent nevezett építményekre és megint csak nem szorítkozik pusztán a lakásra.”

/ Martin Heidegger: Építés, lak(oz)ás, gondolkodás (Schneller István fordítása)

² | Gondoljunk például a Dél-Afrikában őshonos telepes verebek hatalmas fészkeire, melyeket együttesen építenek, belső kamráik megőrzik a hőt az éjszakai alváshoz, míg külső kamráik az afrikai nyár forróságában is hűs tereket biztosítanak.

Azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a lakóházak hosszú időn keresztül nem igazán foglalkoztatták az építészeket, hiszen jellegük alapvetően funkcionális, méretük pedig általában nem jelentős, ennek következtében kevés lehetőséget nyújtanak bármiféle retorika megjelenítésére és a reprezentációra. Nem kívánok csalni, természetesen kihagyhatatlan és fontos alapkövei az építészetnek Palladio csodálatos villái, a reneszánsz paloták és barokk kastélyok és mindezek voltaképpen lakásként is funkcionáltak, azonban ezek megalkotásánál szintén nagy szerepet töltött be a reprezentáció. A társadalom egy nagyon szűk rétegének kiváltságai voltak, ezért nem minden értelemben tekinteném őket lakóházaknak. Mai szemmel afölött ítéletet mondani minden bizonytalannal lehetetlen, hogy a teljes értelmében vett lakozás megtörtént-e bennük, (nem szándékom azt feltételezni, hogy nem), de úgy hiszem, hogy különbségtétel indokolt és érthető.

Azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a mai értelemben vett építészetfelfogás gyökeresen különbözik attól, ahogyan elődeink viszonyultak az építés tudományához. Az építésre évszázadokon keresztül inkább mesteremberként mintsem művészként tekintettek, és az építészetelmélet alakulása is ezt a felfogást követte. Azt a napjainkban már széles körűen elfogadott alapvetést, miszerint az építészeti alkotás esszenciája a tér és az emberi térszemlélet kifejezése először 1905-ben August Schmarsow német művészettörténész fogalmazta meg.¹ Schmarsowt sokan követték azóta, azonban az elmúlt száz év építészetét szemlélve egyértelművé válik, hogy a tér koncepcióját az építészek túlnyomó többsége egyre inkább leegyszerűsítve kezeli. Ennek ékes példája a kortárs építészeti tendenciák öncélú, magamutogató formalizmusa, mely a teret pusztán annak fizika dimenziója, a forma felől közelíti. Az építészeti alkotás egyre inkább jelle, az őt körülvevő világtól hermetikusan leválasztott szoborrá válik, melynek legfontosabb - és sokszor egyetlen - célja ismét a reprezentáció. Mindazonáltal, hogy tagadhatatlan a forma nagymestereinek utánozhatatlan és zseniális virtuozitása, az építészet ennél jóval többről szól és kell, hogy szóljon.

Az építészeti térnek nem csak fizikai, hanem mentális és szociális dimenziója is létezik. Ezek a dimenziók egymás mellett, egymással összefonódva vannak jelen és egy igazán jó házban járva azonos nyomatékkal lelhetünk rájuk. Az épület nem önmagában állva, hanem az emberekkel történő találkozására révén kel életre. Körülhatárol minket, vizsgálhatjuk formáit, tapinthatjuk felületeit, azonban emellett meg is érint minket, érzéseket, érzeteket válthat ki, illetve konkrét szociális interakciók és elvontabb, láthatatlan szociális kötődések színtere is lehet. Mindez leírva kissé pátozosan hangzik, de lényegében nincs másról szó, mint arról, hogy az építészet egy szerteágazó rendszer részét képezi. Ez a bonyolult rendszer egyfelől a lehetőségek végeláthatatlan tárházával kecsegtet, másrészt meg is köti az építészek kezét:

¹ | „az építészet tehát az emberi térszemlélet ideális formáinak megfelelő téralkotó művészet”
/ August Schmarsow: Az építészeti alkotás lényege
(Moraványszky Ákos és M. Gyöngy Katalin fordítása)

„Olyan formákat kénytelen találni, amelyek formát adnak rendszereknek, melyek felett hatalma nincsen. Olyan nyelvet kénytelen megfogalmazni, mely minden esetben rajta kívül álló dolgok kifejezésére is alkalmas – kijelentettük, hogy az építészetben van lehetőség poétikára és önreflexivitásra, azonban ténykérdés, hogy annak esszenciális természete miatt mindezek soha nem „vehetik át felette az irányítást”, olyan módon, ahogy ezt más környezetben megtehetik, mint például a költészet, a festészet vagy a zene esetében – és ily módon az építészt munkája arra kötelezi, hogy a teljesség jegyében gondolkodjon.”¹

/ Umberto Eco: Function and Sign, the Semiotics of Architecture

Eco szerint tehát az építészet nem sorolható minden tekintetben a szabadművészetek közé vagy legalábbis költői aspektusai nem írhatják felül egyéb feladatait. Továbbá kijelenti, hogy az építésznek kötelessége a rendszer teljességével és nem csupán annak elemeivel külön foglalkoznia.

Ugyanis az építészet szinte minden megnyilvánulásában feladatot teljesít, funkcióval rendelkezik. És mégis mely funkció lehetne általánosabb érvényű a lakozásnál. A lakásra minden körülmények között igaz, hogy a lakozás lehetőségét csak akkor biztosítja, ha benne a tér fizikális, mentális és szociális dimenzióinak és a funkcionalitásnak a rendszere kiegyensúlyozott egységet képez. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy egy funkcionálisan kedvezőtlen vagy rossz állapotban lévő vagy éppen építészetileg semleges házban ne lehetne lakozni, hiszen ennek a bonyolult rendszernek az is sajátja, hogy sok tekintetben teljesen kiszámíthatatlan. (A ház melyben én magam lakom sem teljesíti a kényelmes lakás minden feltételét, és építészetileg sem különösebben figyelemre méltó, mégis szeretem, nagyon közel áll hozzám és az otthonom.) Azt viszont kétséget kizáróan jelenti, hogy amennyiben egy építész lakóépületet tervez, törekednie kell a rendszer teljességének megragadására. Hatalmas felelősség akárcsak egy szerencsés megrendelőnek lakóházat tervezni és ennél még sokkal nagyobb felelősség százak és ezrek lakhatásáról gondoskodni.

A nagy mértékű, tömeges lakásépítés igazán csak a 20. század első felétől kezdődően része az építészet szakmai diskurzusának. Ez egyfelől magyarázható a népesség növekedésével, az ipari forradalom hatásaival, de napirendre jutásában szerepet játszott a két világháború pusztítása is. Az azóta eltelt időben számtalan építész foglalkozott a lakhatás kérdésével, hol több, hol kevesebb sikerrel. Voltak, akiknek az elvei hamar megkérdőjeleződtek, voltak, akik ebben a kérdésben is a saját retorikájuk megvalósításának eszközét látták, de persze voltak olyanok is, akik kellő odafigyeléssel és alázattal fordultak a kérdéshez. Mindazonáltal azt kijelenthetjük, hogy az elmúlt 100-150 évben kevésszer történt meg, hogy a korábban kifejtett rendszer egyensúlya szinte maradéktalanul megvalósult. Dolgozatomban a modern építészettörténet egy olyan fejezetét szeretném bemutatni, mely ezen szerencsés esetek egyike.

¹ | Umberto Eco: Function and Sign, the Semiotics of Architecture – Luis Manuel Diaz: The Language of Space and Practice, Camden Housing Estates 1965-1983 című disszertációs dolgozata alapján (magyar fordítás hiányában általam fordítva)

Absztrakt

Neave Brown 2018-ban, mindössze három hónappal a halála előtt elnyerte az építész szakma egyik legrangosabb elismerését, a Brit Építészek Királyi Intézetének (RIBA) Arany Medálját. Díjazása sokaknak meglepetés volt, de talán senki nem lepődött meg rajta jobban, mint ő maga. 87 éves volt ekkor és már több mint 15 éve felhagyott az építészettel. Azokért a szociális telepekért jutalmazták, melyeket még évtizedekkel korábban, a londoni Camdenben tervezett. Én is ekkor, mintegy két éve találkoztam először Neve Brown nevével és rajta keresztül jutottam el dolgozatom témájához is.

Az 1960-80-as évek camdeni szociális telepeit az elmúlt évszázad legfontosabb lakhatási projektjei között tartják számon. A mögöttük rejlő szociális elkötelezettség és gondolkodás évtizedekkel megelőzte korát és amellet, hogy a modern építészet kimagasló példáit eredményezte, a 21. század lakhatási problémáinak fényében a ma építészeinek is sok tanulsággal szolgálhat. Neave Brown és más, szintén Camdenben dolgozó építészek munkái az alacsony, sűrű beépítés legelső alkalmazásai közé tartoznak és mint ilyenek, a korban nemzetközileg jelentkező anti-szuburbánus lakóháztelepítés jeles képviselői és az egyetemes építészettörténet mérföldkövei.

Dolgozatomban szeretném bemutatni az 60-80-as évek camdeni önkormányzati szociális lakásépítésének legfontosabb jellemzőit, Neave Brown, Tábori Péter, Gordon Benson és Alan Forsyth munkásságán keresztül. Természetesen a téma értelmezéséhez elengedhetetlen a szűkebb és tágabb történeti-politikai kontextus, illetve a tervek mögött megbúvó teoretikus háttér ismertetése is. Ennek érdekében dolgozatomat az Egyesült Királyság szociális/önkormányzati lakásépítésének történeti ismertetésével kezdem. Sorra veszem legfontosabb állomásait, mérföldköveit, a befolyásoló politikai, gazdasági és szociális tényezőket, egészen a 60-as, 70-es évekig. Ezt követően térek rá a Camdeni Önkormányzat lakásépítésének rendszerezett ismertetésére, illetve a Neave Brown és társai által tervezett telepek történetének leírására és az épületek elemzésére. Mindezek után megkísérelném a megszerzett ismeretek és tanulságok aktualizálását és nem utolsó sorban röviden kifejteném, hogy választott témám hogyan kapcsolódik a jövőre készülő BSc diplomatervemhez.

A dolgozat mellékletei között a TDK absztrakt változtatásokról mentes magyar és angol verziói szerepelnek. A témában tavaly a Magyar Építőművészek Szövetsége és a Magyar Építőművészet által meghirdetett pályázatán I. díjat nyert esszém a dolgozathoz nem mellékelem, mert többletinformációkat nem tartalmaz.

Munkám kizárólag idegen nyelvű források (könyvek, interjúk, riportok, újságcikkek) tanulmányozására korlátozódik, mivel a téma a magyar szakirodalomban feldolgozatlan. Szeptember végén Londonba is ellátogattam és végre saját szememmel is láthattam Neave Brown és társainak épületeit.

Az Alexandra Road Estate hosszan elnyúló, vörös téglával burkolt főutcáját, a Dunboyne Road Estate zöld függőkertjeit, a Branch Hill Estate festői teraszait és még sorolhatnám.

Nem akarom tagadni, megával ragadtak ezek az épületek és magával ragadott a mögöttük álló építészek gondolkodásmódja és elkötelezettsége. Bízom benne, hogy TDK dolgozatom révén másokkal is megoszthatom lelkesedésemet és remélem, hogy hozzájárulhatok ahhoz, hogy a modern építészet ezen apró, de annál fontosabb szegletét itthon is minél többen megismerhessék.¹

2.1

Neave Brown saját lakásának teraszán, az általa tervezett Fleet Road estaten.

2.1

¹ | Ezen szöveg a TDK absztrakt bővített és pontosított változata, eredeti formában a dolgozat mellékletei között megtalálható. A *Háztól városig, Neave Brown építésze* című esszé a Magyar Építőművészet tavaly decemberi számában jelent meg, a Post Scriptum rovatban. (2018/6, XVIII. évfolyam / 102. szám)

Állam és lakhatás

„A középkori szegényházak zöld belső udvaraitól a magasba törő városnegyedekig a tömeges lakhatás az építészet legnemesebb megnyilvánulásainak egyike – miként balsikerei annál is fájdalmasabbak.”

/ Tom Wilkinson: Typology, Housing Estate

1. világháború előtt

Bár szociális lakásépítésről főként a 20. századtól kezdődően beszélhetünk, története hosszú évszázadokra nyúlik vissza. Már a középkor feudalista rendszerében is szükségessé vált az arra rászoruló lakhatásának megsegítése. Ez a társadalmi berendezkedés hosszú időn keresztül változatlan maradt, míg nem a 18. század második felétől a 20. század elejéig tartó két ipari forradalom által előidézett hihetetlen gyorsaságú technikai és gazdasági fejlődés a feje tetejére nem állította. Az iparosodás az addig túlnyomó részt mezőgazdálkodásra épülő gazdaság addigi egyensúlyát teljesen átbillentette, az emberek tömeges vándorlását előidézve.

A 19. század előtte soha nem látott mértékben gyarapodó városainak hirtelen komoly infrastrukturális problémákkal kellett szembenézniük. Ezen problémák legsúlyosabbika a lakhatás kérdése volt.

A szociális lakhatás történetének világ vagy európai szinten átfogó, hézagoktól mentes és a folyamatok mozgatórugóit pontosan feltáró bemutatása ezen dolgozat kereteit meghaladja és nem is áll fókuszában. Amennyiben a vizsgálatot az Egyesült Királyság területére szűkíteném, még az is saját, önálló kutatást kívánna. Ennek folyamán jelen fejezetben a szigetország szociális lakhatásának történelmét sűrítetten, a soron következő részek felvezetéseként

dolgozom fel, annak legfontosabb, megkerülhetetlen állomásaira szorítkozva. Célom az, hogy a camdeni lakásépítésre ne csak önállóan, mint két elszigetelt évtized kimagasló építészeti produktumára, hanem mint egy hosszú folyamat egy elemére tekintsünk.

A nagy-britanniai szociális jellegű lakásépítés első megnyilvánulásai a középkori szegényházak. Ezek túlnyomó többségben egyházi vonatkozású létesítmények voltak. Az ott lakóknak amellet, hogy bérleti díjat kellett fizetniük, kötelező imádság révén is ki kellett mutatniuk hálájukat. Ilyen és hasonló intézmények már a 10. században is léteztek és akad közöttük olyan, melyet még a mai napig is használnak. Gyakoriak voltak a vidéki munkásszállók is, melyek az öregek, illetve a munka reményében vándorló földművesek elszállásolására szolgáltak.

A lakhatási igények drasztikus növekedése az első ipari forradalom nyomán, a 19. században kezdődött. A vidékről a városokba költöző lakosság számára főként a munkaadók építették lakásokat, melyek egyetlen célja a munkások gyárakhoz közeli elszállásolása volt. Ez legtöbb esetben rossz minőségű, zsúfolt, az emberi élethez méltatlan munkásnegyedek kialakulásához vezetett. Persze akadtak ritka kivételek, mint például a Sir Titus Salt által, hatalmas gyapjúgyárával együtt létrehozott kísérleti város, Saltaire. Ez a tendencia már az 1850-es

években is komoly problémákat okozott. A nyomor-
negyedek országszerte hírhedtté váltak. A híradások
a bűn és a bandaháborúk melegágyaiként mutatták
be őket és népszerű regények elrettentő színtereivé
váltak. A valóság természetesen ennél összetetteb-
volt. Ezekben a negyedekben a halálozási ráta több
mint kétszerese volt az átlagosnak, azonban ennek
fő oka nem a bűnözés hanem a borzalmas körü-
lmények és a megállíthatatlanul terjedő betegségek
voltak. A társadalom szerencsésebbjei elborzadva
néztek embertársaikra:

*„Lehetséges, hogy saját ajtajaink előtt, karnyújtásnyira
katedrálisainktól és palotáinktól hasonló borzalmakra
lelhetünk, mint amikkel Stanley [Sir Henry Morton
Stanley, welszi újságíró, aki leginkább közép-afrikai
felfedező útjai tettek ismertté] az egyenlítő menti er-
dősekben találkozott.”¹*

/ William Booth: In Darkest England

A tehetősebbek főleg a betegségek terjedésétől félték
– bár a félelmet leginkább az a tévképzet táplálta,
míserint a járványokat a rossz levegő terjeszti –,
ennek következtében az állam legelőször az önkor-
mányzatok által kötelezően betartandó egészségügyi
intézkedéseket vezetett be. Hatáskörük alá került
a vízvezetékés és csatornázás, valamint a szemét-
gyűjtés. Azonban hamar egyértelművé vált, hogy
mindez nem elegendő. A munkáslakásokról szóló
1866-os törvény lehetőséget teremtett az önkor-

¹ | John Boughton: Municipal Dreams, The Rise and Fall of
Council Housing, 12. o.

mányzatok számára, hogy lakásokat fejlesszenek és
építsenek. Sajnálatos módon Liverpool kivételével,
ahol 1869-ben megépült az ország legelső önkor-
mányzati szociális bérlakása, a St. Martin's Cot-
tages, más helyi hatóságok nem éltek ezzel. (A St.
Martin's Cottages-t 1977-ben bontották le, helyét
apró emléktábla jelzi.)

Szűklátókörség lenne azonban azt állítani, hogy
a 19. századi felső osztály hozzáállása egyöntetűen
közömbös volt. Hogyan is hagyhatnánk említés
nélkül Charles Dickenst, akinek népszerű regényei
és újságcikkei hangot adtak a viktoriánus London
elesettjeinek.

*„Úgy hiszem az erény ugyanúgy megmutatkozik ron-
gyokban, mint ahogy lila bársonyba öltöztetve. ...
Úgy hiszem egyaránt jár mezítelenül és cipővel a lábán.
Úgy hiszem gyakrabban lakozik sikátorokban és mellé-
kutak mentén, mint udvarokban és palotákban...”²*

/ Charles Dickens: Speeches, Literary and Social

Dickens is azok közé a vezető filantrópok közé tar-
tozott, akik a korban szót emeltek a munkásosztály
érdekeiért. Többen közülük jótékonyági alapon
működő mintalakások építésébe kezdtek, azonban
a társbefektetőknek ígért 5%-os hasznot csak ritkán
tudták biztosítani.

A következő fontos állomást az 1890-ben Lord Sails-
bury brit miniszterelnök által bevezetett törvény és
ennek 10 évvel későbbi kiterjesztése jelentette. Ez
az LCC (London County Council) kezébe adta az
állami bérlakások építésének felügyeletét. A taná-
csot nagyrészt progresszíven gondolkodó, szociáli-
san elkötelezett képviselők alkották, ennek követ-
keztében munkájával jelentősen előrelendítette az
önkormányzati lakásépítés fejlődését. Az LCC
a későbbi évtizedekben is megtartotta lendületét és
egészen 1965-ös átszervezéséig – mint azt a későbbi-
ekben látni fogjuk – fontos szerepet töltött be
a szociális lakhatás területén.

Az egyre inkább érlelődő változások más körökben
is támogatásra lWeltek, többek között a premodern
művészetek pártfogójaként ismertté vált

² | [https://ebooks.adelaide.edu.au/d/dickens/charles/d54sls/
chapter3.html](https://ebooks.adelaide.edu.au/d/dickens/charles/d54sls/chapter3.html) (átalám fordítva)

John Ruskin és a nagy hatású Arts and Crafts mozgalom vezető alakja, a sokak által csak romantikus álmodozónak tartott Willam Morris személyében. Előbbi így fogalmaz a főleg Turner kései festészetének védelmében íródott Modern Festők című könyvsorozatában:

„Építészettel foglalkozó munkáimban egyik vagy másik iskola iránti elköteleződésem azon alapszik, hogy milyen hatással vannak a munkásember életére”¹

/ William Morris: Modern Painters

Morrisről és Ruskinról már én is sokat hallottam építészeti tanulmányaim során, azonban Owen Flemingről annál kevesebbet. Az AA-n (Architectural Association) diplomát szerző fiatal Fleming elkötelezettségét mi sem tanúsíthatja jobban, hogy önszántából költözött a korábban említett szociális mintalakások egyikébe.² 26 évesen őt nevezték ki a Boundary Estate lakótelep vezető építészének, ami igényességével és kidolgozottságával fontos állomása az önkormányzati lakásépítés történetének. Részletezett, de mégsem giccses téglahomlokzatait, nagy ablakait és a terület közepén lévő fás-bokros közös-

ségi pódiumot nézve könnyű elképzelni, hogy elsőként beköltöző lakosainak mit jelenthetett. Remény egy új, csendesebb, az iparosodó Anglia füstös forgatagától mentes élethez. A telep a mai napig szinte változatlan formában létezik, jól karbantartott és működő lakószövetkezete is mutatja népszerűségét.³

A Boundary Estate mindazonáltal jól mutatja az első világháború előtti lakásépítés hiányosságait és hátrányait is. Akár az LCC, akár magánbefektetők fejlesztéseiként jöttek létre, a telepek bérleti díjai csak a munkásréteg legfelső, biztos és relatíve jól fizető állásokkal rendelkező szeletének voltak megfizethetőek. Az elképzelés az volt, hogy az általuk költözéskor üresen hagyott lakásokat majd a még inkább rászorulóok foglalják el, azonban ez csupán hiú ábrándnak bizonyult. Mindent összevetve a világégés előtti lakásépítés – bár hatása kétségbevonhatatlan – a lakászszegénységben élő emberek nagyon kis százalékának tudott megnyugvást és támaszt nyújtani.

¹ | William Morris: Modern Painters (Vol. V)

² | John Boughton: Municipal Dreams, The Rise and Fall of Council Housing

³ | Martin Stilwell: Housing the Workers, Early London Council Housing 1889–1914

Két háború között

1915 márciusában, a skóciai Glasgow egy nagyrészt munkások lakta kerületében egy főbérő hátralékra hivatkozva megkísérelte kilakoltatni bérőjét. Az asszony egyedül volt otthon, férje a hadseregben szolgált. A végrehajtók útját azonban felháborodott szomszédok állták el. Mindezzel kezdetét vette a nyolc hónapig tartó glasgowi bérői sztrájk, melyben több mint 20 000 háztartás vett részt. A folyamatos felvonulásokon és tüntetéseken túlnyomó részt nők képviselték a családok érdekeit (a háború ideje alatt a munkásoknak tilos volt sztrájkolni) és bár az egyenjogúság kérdését nem tűzték zászlajukra, az eseményről így is, mint női mozgalomról emlékezik meg az utókor. Többek között ez a felirat volt olvasható a feltartott táblákon:

„Fiaink, férjeink és testvéreink Németországban küzdenek a poroszokkal. Mi az itteni poroszokkal harcolunk. Az egyetlen alternatíva: önkormányzati lakásépítés”¹
/ Manuel Castells: The City and the Grassroots

A sztrájkot megelőző időszakban a bérleti díjak folyamatosan emelkedtek. A lakástulajdonosok aljas módon ki akarták használni, hogy az első világháború kitörésével az azt megelőző kis mértékű lakásépítés is abbamaradt. A lakáshiány nőtt, az emberek

pedig egyre elkeseredettebbé váltak. A mozgalom elérte célját, a bérleti díjakat maximálták, a kedélyek – legalábbis egy időre – lecsillapodtak. Mindez azonban semmit sem változtatott azon a tényen, hogy az új, jobb minőségű lakások iránti igény drasztikusan emelkedett, és a háború befejeztével az Egyesült Királyság olyan helyzetbe került, aminek megoldása minden eddiginél égetőbbé vált.

1918-ban Lloyd George miniszterelnök meghirdette lakhatási programját, mely 500 000 lakás építését ígerte a frontról hazatérő „hősök” számára.² A határozott fellépés mögött ott állt a döntéshozók egy részének kissé hisztérikus, de nem teljesen alaptalan félelme, hogy a Oroszországban kitört Nagy Októberi Szocialista Forradalom Európa nyugati országaira is hatással lehet. Ezt követte az 1919-es Addison törvénycsomag,³ mely igazi vízváltást hozta történetünknek. A törvény minden önkormányzattól elvárta, hogy ne csak felmérjék a helyi lakhatási igényeket, hanem sürgősen tegyenek is csökkentésük érdekében. Ez az önkormányzati lakásépítésnek olyan ritka és szűk időszakát eredményezte, melyben kivételesen magas minőségű telepek épülhettek.

² | Lloyd George kampányában központi szerepet kapott a „homes fit for heroes” (hősöknek való otthonok) szlogen, és ezzel fémjelvezve indította be lakhatási programját.

³ | Nevét a kidolgozását felügyelő Christopher Addisonról, Nagy-Britannia első egészségügyi miniszteréről kapta.

¹ | Manuel Castells: The City and its Grassroots, 32. o.

3.1.1

Gustave Doré:
Vonaton – London felett
Illusztráció, 1872

3.1.2

Boundary Road Estate,
utcakép.

3.2.1

A glasgowi bérleti sztrájk

A korszak fejlesztéseinek építészeti megjelenésére az Ebenezer Howard által alapított Kertváros Mozgalom elvei voltak a legnagyobb hatással. Elkészült a Morris és Ruskin elképzeléseiből inspirálódó építész, Raymond Unwin által is fogalmazott jelentés, mely az újjépítésű telepek vernakuláris stílusú tervezését szorgalmazta.¹ Ezt jól szemlélteti az 1919 és 1929 között épített Dover House Estate. Az egyértelműen szuburbánus, kertvárosias, romanticizáló telep mai szemmel nézve is otthonos, hangulatos és gyerekbarát környéknek tűnik. A tervezők kiemelt figyelmet fordítottak a publikus és a privát zöldterületek tervezésére. Minden ház rendelkezik előkerttel és hátsó kerttel, sőt egyeseknél még oldalkertet is találunk. Fontos szempont volt, hogy minden házcsoporthoz legyen közvetlen vagy vizuális kapcsolata valamilyen parkosított területtel.²

Persze nem a Kertváros Mozgalom jelentette az egyetlen inspirációt. Ahhoz, hogy az új „nemzetközi stílus” a tradicionálisan konzervatívabb szigetországban is egyértelműen meghonosodjon még a 40-es évekig kellett várni. Ettől függetlenül a brit építészek és várostervezők szemléletére a korai modernizmus európai példái is hatással voltak. Előfordult, hogy az önkormányzatok „tanulmányutat” szerveztek, hogy tervezőik például

¹ | A Tudor Walters bizottság által megfogalmazott Tudor Walters Report által lefektetett előírások hosszú évtizedekig irányadóak voltak az önkormányzati szociális lakásépítés területén.

² | Wandsworth Council: Dover House Estate Conservation Area Appraisal

a bécsi Werkbund Estate és Karl Marx Hof példáiból tanulhassanak. Építészeti körökben ismert volt többek között a dán Arne Jacobsen Bellavista lakótelepe vagy a német Bruno Taut nagy méretük ellenére is humánus projektjei. Az európai kitekintés apropóján semmiképp sem szeretném említés nélkül hagyni a kertvárosias lakásépítés kiváló és korát megelőző példáját, a csodálatos Wekerletelepet sem. 1908-as alapításával megelőzte a fent bemutatott londoni példát, színvonalában pedig vetekedett vele, sőt bizonyos tekintetben, például a típustervek variációinak számában felül is múlta azt.

A háború utáni határtalan lelkesedést és tenni akarást elég hamar visszavetette a növekvő államadósság és a tehetősebb rétegek fenntartásai a megnövekedett szociális költés irányába. A 20-as és 30-as években a korábban felállított lakhatási szabványok racionalizálására és a támogatások csökkentésére került sor. A hangsúly az új lakások építéséről lassan, de biztosan átkerült a még mindig nagy számban megtalálható nyomornegyedek felszámolására és olcsóbb, nagyobb lakássűrűségű, emeletes lakótelepek építésére. Ez a változás a korábbiaknál jóval szűkösebb, de mindamellett jelentősen olcsóbb lakásokat eredményezett. Ennek célja inkább a munkásosztály legnehezebb helyzetben lévő részének megsegítése, mintsem egy általánosan elfogadható színvonalú lakásállomány kiépítése volt. Mindez összefüggött a korszak politikai változásaival is, hiszen előbbi elképzelést a konzervatívok, utóbbit viszont a munkáspárt támogatta. Ez a vita az önkormányza-

ti lakások céljáról és a társadalomban és kultúrában betöltött szerepéről a későbbiekben is minduntalan meghatározta a lakásépítés alakulását. Mindettől függetlenül az első világháború előtti programok több mint egy millió új lakást eredményeztek és bár az egyes ideák és gyakorlatok elemzése fontos különbségekre világít rá, a megújult lakásállomány nagy mértékben javított a munkásosztály körülményein.¹

¹ | John Boughton: Municipal Dreams, The Rise and Fall of Council Housing, 31. o.

3.2.2

Dover House Estate,
utcakép.

3.2.3

A szintén ekkor épült Old
Oak estate, utcakép.

**„A fénykévék sátora alatt, kevésbé éles
 körvonalakkal, mégis világítóbban, furcsa alak-
 zat rajzolódott ki az égen. Vakító, égő bokor
 a vékonyabb, halványabb pászmák hálójában.
 A bokor koronája ritkás füstfelhőkből állt,
 s mivel alulról kapta a fényt, maga is lángolni
 látszott. Törzse, ahol valaha az utcácskák voltak,
 sápadtan pislákkolt, szakadatlan remegéssel,
 noha fénye időnként, ha összeroppant egy-egy
 fal, vagy beomlott egy tető, elhomályosult, majd
 meg ismét felragyogott. Mindezt a zenebonát
 – a tűz moraját, a távolodó bombázók bűgását,
 az összeroppánó falak recsegését – időzített
 bombák robbanása tagolta hébe-hóba az
 omladék között; föl-fölpislantak e fölfordulásban,
 néha meg annyira betemette őket a romhalmaz,
 hogy csupán hallható volt robbanásuk”**

/ William Golding: Látható sötétség

2. világháború után

Egyik legkedvesebb író, William Golding szavai páratlan, már-már apokaliptikus erővel érzékeltetik a német offenzíva londoni bombázásának hatásait, de bármiféle változtatás nélkül szólhatnának a lengyelországi vagy németországi hasonló hadműveletek borzalmairól is. A második világháború még nagyobb pusztítást okozott. A háború alatt, hasonlóan a korábbiakhoz, leállt a lakóépületek építése. Ez és a hozzáadódó rombolás azt eredményezte, hogy a 1945-ben a becsült számok alapján több mint 750 000 új lakásra lett volna szükség Anglia-szerte, hogy minden család saját otthonnal rendelkezzen.¹

Az 1945-ös választásokon a munkáspárt elsőprő győzelmet aratott. Programjuk egy széleskörűbb, szociál-demokrata jóléti állam² kiépülésének lehetőségével kecsegtetett. Az állam lehetővé tette az önkormányzatok számára, hogy amennyiben szükséges, akár a mindenkori tulajdonos beleegyezése nélkül is felvásárolhassanak telkeket. London és környékének megújítására nagy, átfogó tervek születtek, melyek talán legfontosabb elemei a város szélső területein, egyfajta külső gyűrűt formázó lakótelepek és új városok voltak. Utóbbiak közé tartozott a Sir Fredrick Gibberd által tervezett Harlow

¹ | The History of Council Housing
 (University of the West of England, Bristol)

² | Gøsta Esping dán szociológus nyomán, aki a jóléti állam három formáját különböztette meg. Az állami felelősségvállalás mértéke szerinti növekvő sorrendben: Liberális, keresztény-demokrata és szociál-demokrata jóléti állam.

3.3.1

Tűzoltók munka közben egy találatot kapott londoni utcában, egy szombat esti bombázás után

3.3.2

New Town is, melyet döntően kertvárosias karakterre miatt az 50-es években több modernista szellemiségű kritika is ért. Gibberdről azonban ferdítés lenne azt állítani, hogy a modernizmust kategorikusan utasította volna el, hiszen ő maga tervezte az Egyesült Királyság első toronyházát. A tíz emeletes épület téglaburkolatával és szögtöréseivel tökéletesen illeszkedik az öt körülvevő szuburbánus szövetbe, azonban előrevetítette a következő évtizedek döntően jóval pragmatikusabb modernista gyakorlatát.

A háború utáni krízishelyzet addig nem látott, alternatív építési módok megjelenését is eredményezte. Az állam átmeneti megoldásként gyorsan felépíthető és olcsó, előregyártott technológiájú szállások építésébe kezdett. Ezek általában alumínium vagy fa könnyűszerkezetes, kis alapterületű „bungalók” voltak, azonban kompakt kialakításukkal abban az időben kifejezetten élhető lakásoknak számítottak. Sokatmondó, hogy az eredetileg tíz éves élettartamra tervezett otthonok közül még a 70-es években is használatban volt közel 10 000. Az utolsónak megmaradt Excalibur Estate lakói még annak 2017-es lebontását is elleneztek. Nem volt hiábavaló, a lakások közül hat a mai napig is áll és műemléki védeltséget élvez.

A legfontosabb beruházások persze továbbra is a hosszú távra tervezett lakótelepek voltak. A korszak eszmeiségét legjobban talán Nye Bevan egészségügyi miniszter szavai szemléltetik:

„Amíg pár év múlva az általunk épített házak darabszáma, ... addig tíz év múlva majd ezek minősége alapján fogunk megítélni.”¹

/ Nye Bevan a Berthold Lubetkin által tervezett Spa Green Estate átadásán, 1946.

Bevan az önkormányzati lakhatás intézményét nem csupán a munkásosztály megsegítésének eszközeként látta, hanem egy jóval általánosabb alternatívaként. A 45-től 51-ig tartó munkáspárti kormányzás alatt több mint 800 000 önkormányzati lakást építettek. Ezek nagy része a két háború közötti kertvárosias modell szerint épült, de akadtak köztük olyanok, melyek a következő évtizedben majd országszerte elterjedté váló úgynevezett kevert beépítés korai példái voltak. Ezek közül az egyik legmagasabb színvonalú a westminsteri Churchill Gardens Estate, amit az AA-n frissen diplomát szerző Philip Powell és Hidalgo Moya terveztek. A „kevert” jelző jelen esetben annyit tesz, hogy a telepen belül magasabb lakóépületek, akár toronyházak és alacsonyabb épületek egyaránt jelen vannak. A Churchill Gardens esetében az intervallum 3 és 11 emelet között terjedt. Bár hozzám ez a fajta fejlesztés nem áll közel, léptéket és méreteit túl nagyoknak, helyenként embertelennek tartom, a tervezők a részletek gondos megmunkálásával, az épületeket körülölelő zöldterületek kialakításával, illetve az igényesen megválasztott burkolatok segítségével képesek voltak élhető és szerethető környezetet alkotni. Ezt a telepet sem kerültek el a 70-es és 80-as években eszkalálódó szociális és egyéb problémák, de területe ma is rendezett és mindent összevetve az önkormányzati lakásépítés egyik ékes példája.

Az 51-ben bekövetkező kormányváltás és a konzervatívok hatalomra jutása ismét a hangsúlyok és prioritások átrendeződését eredményezte. Az új vezetés jelentősen csökkentette a korábban általánosan elfogadott minőségi előírásokat annak jegyében,

¹ | Alison Ravetz: Council Housing and Culture, The History of a Social Experiment, 97. o.

hogy még több lakást tudjanak rövid időn belül felépíteni. Emellett az állami támogatások rendszere előnyben részesítette az eddiginél nagyobb lakássűrűséget és épületmagasságokat, ami a toronyházak és több emeletes sávházak elterjedésével járt. Ismét napirendre került a nyomornegyedek felszámolása. Ez a két folyamat egymás mellett azt eredményezte, hogy az újonnan épülő telepekre sok esetben csak a legszegényebb emberek költöztek, ami a későbbiekben különböző, egyébként az ország minden táján létező szociális és társadalmi problémák koncentrációjával járt. Habár az épületek és lakások minősége alacsonyabbá vált – többek között az elterjedő előregyártott beton technológiáknak köszönhetően, melyek időtállósága a legtöbb esetben gyatrának bizonyult –, ezek az épületek is mérhetetlen fejlődést, egy igazi feljebb lépést jelentettek az érkezőknek, akik a korabeli tudósítások alapján megvalósult álmokként, gyönyörű utópiaként beszéltek új otthonaikról. Sokuk esetében csak évekkel később jelentkezett annak negatív hatása, hogy az áttelepítések során teljesen elvesztették a kapcsolatot korábbi ismerőseikkel és ily módon az őket körülvevő szociális hálót (kivéve ahol kifejezetten figyeltek annak

átörökítésére) a nulláról kellett újra felépíteniük.

Az új, leginkább az 1928-ban alapított CIAM (Modern Építészek Nemzetközi Kongresszusa) által 33-ban megfogalmazott, majd tíz évre rá Le Corbusier által átírt és kiadott Athéni Charta urbanisztikai elveit követő lakótelepek a legfőbb okai annak, hogy a szociális lakásépítésről manapság a legtöbb embernek kietlen betondzsungelek jutnak eszébe. A korszak vezető építészeinek és az őket magasztaló, sokszor önálló gondolatok nélkül a trendeket követő kritikusaik felelőssége vitathatatlan, azonban mentségükre legyen mondva, hogy legtöbbjük nem megalomán vágyainak öncélú megvalósításaként tekintett munkáira. Őszintén hittek abban, hogy a jövő lakhatását szolgáltadják a rászorulóknak:

„[Nekünk építésznek] volt a legcsodálatosabb munkánk ... azok az ideák, hogy egy jobb világot teremtünk, mind úgy hittük, hogy valóban ezt tesszük.”¹

/ Ted Hollamby: National Live Story Collection, Architect's Lives, 1997.

1 | A British Library interjúorozata

3.3.4

Az idézet Ted Hollamby-tól származik, aki – mint majd azt nemsokára látni fogjuk – Lambeth önkormányzatának építészeti vezetőjeként a modernista tabula rasa elvnek ellenszegülő alacsony, sűrű beépítés úttörő képviselője volt. Ki kell emelnünk azt is, hogy ezek a modernista/brutalista lakótelepek sem különböztek például a kertvárosias beépítésektől abban a tekintetben, hogy tehetséges és kevésbé tehetséges építészek is tervezhették őket.

Az is megkerülhetetlen szempont, hogy előregyártott paneles technológiával készültek-e vagy sem. Utóbbi esetben hanyatlásuk sokkal inkább tudható be a megfelelő karbantartás hiányának. A későbbiekben rájuk rakódott stigmák és előítéletek pedig külső megjelenésüknek, nem pedig objektív kudarcuknak szóltak. Előző esetben azonban a technológia hibáit és hiányosságait az igényes építészek és kivitelezők is legfeljebb csak tompítani tudták.

A 60-as években folytatódtak a korábbi tendenciák, azonban az évtized kezdetén a Parker Morris Testület által kiadott, *Otthonok a mának és a jövőnek* című jelentés ismét magasabb sztenderdeket javasolt. Ilyenek voltak a központi fűtés, az öblítős wc-k és a megnövelt minimális alapterület. Bár kötelezővé csak 69-ben vált, addigra már a legtöbb önkormányzat önkéntesen is bevezette alkalmazásukat. A Parker Morris Szabványok nagyvonalúságát és kidolgozottságát mi sem mutatja jobban, hogy szinte pontosan megegyeznek az Egyesült Királyságban hatályos legújabb előírásoknak.¹ Például egy átlagos, két emeletes lakás alapterületét 80 m² körül határozták meg.

Amilyen pozitívan kezdődött az évtized olyan borúsán ért véget. 1968. május 18-án, a kelet-londoni Newhamben Mrs Ivy Hodge már reggel korán

¹ | Julia Park: One Hundred Years of Housing Space Standards, 53. o.

ébre volt. Mindössze két hónapja költözött be új lakásába. Éppen szokásos reggeli teáját készült elkészíteni, amikor a tűzhely felett meggyújtott gyufája gázrobbanást eredményezett. A lakás teherhordó falai kirepültek, amit a felette lévő szintek sorozatos beomlása követett. Négy ember vesztette életét és többen megsebesültek. Mrs Ivy a csodával határos módon túlélte a robbanást és a messze földön híres angol fekete humor legabszurdabb pillanatait idézve, a szintén megmenthető állapotban megmaradt gáztűzhelyét magával vitte következő otthonába is. Viccet félretéve a katasztrófa súlyosan megingatta a közvélemény önkormányzati lakhatásba vetett bizalmát. Senkit nem érdekelt, hogy a következmény elsősorban a rosszul megtervezett és kivitelezett előregyártott panelrendszer hibá-

ja volt, és, hogy a Ronan Point toronyház építészeti színvonalára messze alul maradt a felszínes szemlélő számára ugyanúgy kinéző modernista telepekétől.

A ronant pointi robbanás természetesen csak a jéghegy csillogó, de vékony csúcsa volt. A 70-es évek elején valóban drasztikusan visszaesett az önkormányzati lakásépítés lendülete, ennek oka azonban, mint mindig, ismét a politikai változásokban keresendő. A hatalomra kerülő konzervatív kormány minden eddiginél határozottabban ellenezte a szociális lakásépítés általános érvényűségét. Úgy tekintettek rá, mint a lakhatás legutolsó, csak vészhelyzet esetén legitim lehetőségére. Ez az önkormányzati lakásépítések fokozatos háttérbe szorulásához,

3.3.2

A Fredrick Gibberd által tervezett tízemeletes *The Lawn* magasház Harlow New Townban.

3.3.3

Powell & Moya: Churchill Gardens Estate, London -Westminster

3.3.4

Altom East Estate, az egyik legmagasabb színvonalú sokemeletes lakótelep Angliában.

3.3.5

A Ronan Point katasztrófa

3.3.6

Pillanatkép Lynne Ramsay Gasman című rövidfilmjéből, ami a cannesi-i filmfesztiválon elnyerte a zsűri díját.

az angol szakirodalmat fordítva hátramaradásához¹ vezetett. Az újabb kormányváltás után, a 70-es évek második felében a munkáspárt megkísérelte az önkormányzati lakhatás felélesztését. Ismét nagy számban épültek szociális bérlakások, azonban mindez nem tudta megállítani az elkezdődő folyamatot, melynek beteljesülésében később a New-Labour (új munkáspárt) vezetői is központi szerepet vállaltak. A politikusok és egyéb döntéshozók, valamint a kibontakozó globális kapitalizmus nyertesei (cégek, bankok, ingatlanspekulánsok, stb.) egyre inkább megéreztek a szabadjára engedett piacgazdaságban rejlő lehetőségeket. Mindemellert megkezdődött a gazdaság átalakulása. A tradicionális nehézipari munkalehetőségek száma egyre csökkent, a könnyűipar és a szolgáltatói szektor súlya egyre nőtt, aminek következtében rengeteg ember küszködött a napi megélhetéssel.

Kevés módon lehet a korszak munkásosztályának helyzetét kézzelfoghatóbbá tenni, mint Lynne Ramsay két korai filmjével, az 1997-ben készült Gasman-nel és a 99-ben készült Ratcatcher-rel. Ramsay az egyik legkiemelkedőbb kortárs filmrendező, akinek Enyedi Ildikóéhoz

hasonlóan a legkisebb mozzanatokot és részleteket hihetetlenül bensőséges és érzékeny módon megragadó, de mégis teljesen egyedi stílusa minden filmjénél lenyűgöz. A Gasman és a Ratcatcher a 70-es évek glasgowi lakótelepeinek világába enged betekintést, de persze ennél jóval többről is szólnak. Előbbit szerintem a dolgozat olvasása közben is érdemes megnézni, hiszen egyrészt mindössze 14 perces, másrészt pedig az interneten bárki számára szabadon elérhető.²

Az önkormányzati lakásépítés utolsó nagy periódusa – talán pont az egyre növekvő nehézségek miatt is – erre az időszakra esik. A felgyülemlett tapasztalatok, illetve a szerencsés úton egymás mellé kerülő építészeknek, tisztviselőknek és politikusoknak a jóléti állam szocialista eszményébe vetett hite sokak szerint (és az én véleményem szerint is) az angliai szociális lakásépítés aranykorát eredményezte. Részben ehhez az időszakhoz tartozik, sőt annak legfontosabb zászlóvivője Neave Brown és társainak camdeni munkássága. Azonban mielőtt még rátérnék kedvenceimre, hadd mutassam be a korszak más előremutató szellemiségű és bátor építészeit.

¹ | A kifejezés az angol residualisation, mesterségesen alkotott, az Akadémiai Szótárban nem szereplő szó tükörfordítása. Használatuk például szociális kontextusban is (social residualisation), mely esetben a leginkább hátrányos helyzetben lévő emberek hátramaradását jelenti, miután a kicsit is tehetősebbek elhagyták a területet. (residue = maradék, üledék, visszamaradt anyag)

² | Lynne Ramsay: Gasman (1997.) <https://www.youtube.com/watch?v=aM-93ZDIVF0&t=238s>
Ramsay maga is Glasgow egyik munkástelepén nőtt fel, a filmben pedig testvére és unokahúga is szerepel.

Valami más

A 60-as, 70-es évekre egyre egyértelműbbé vált, hogy a 20-as évek modernista elképzelései a tömeges, olcsó, előregyártott paneles lakásépítéstről zsákutcába jutottak. A kietlen betontelegek embertelen léptéke és brutalista esztétikája az átlagember számára – teljesen jogosan – nehezen befogadhatóvá tette őket még akkor is, ha fokozatosan romló megítélésüknek fő okai szociális és társadalmi problémák voltak. A 70-es évek politikai intézkedései ismét a társadalom legnehezebb helyzetben lévő, legszegényebb rétegeinek koncentrációjához vezettek. Ez párosulva a paneles technológia hiányosságaival, a sok esetben gyatra kivitelezési minőséggel, bizonyos lakótelepek gyors szlömösödésével járt. Természetesen – ahogy én is tettem korábban – különbséget lehet tenni a tervező építészek munkájának igényességét illetően, de összességében minden bizonnyal lehetetlen lenne a modernista szellemiségű tömeges lakhatást tiszta szívvel megvédeni. Kudarca a világ minden táján egyértelművé vált és nem lehet megkerülni, hogy az emberi települések és az emberi élet olyan esszenciális színtereivel mit sem törődött, mint az utca vagy a tér. A Le Corbusier által elképzelt, végeláthatatlan zöldterületekből hegyekként kiálló sokemeletes monstrumok a svájci mester saját terveiben a gigantikus méretű tájszobrászat öncélú attrakcióivá váltak, de kisebb léptékű, visszafogottabb formájukban is a kulturális, társadalmi, szociális és fizikális városi szövet kontinuitásának elszakadását testesítették meg.

3.4.1

Giancarlo De Carlo:
Villaggio Matteotti, Urbino

Ha egy példával kellene megemlékezni az építészet ezen korszakáról (és a legnegatívabbak között keresgélünk), akkor természetesen az amerikai st. luisi Pruitt-Igoe lakótelep esete lenne az.

A 20. század közepének egyik sokak által nagyra tartott építésze, Minorou Yamasaki által tervezett telep egy menthetetlen katasztrófa volt. Az 54-ben átadott épületeket kevesebb mint két évtizeddel felépülésük után, 72-ben lebontották. A telep ilyen gyors ütemű leromlásának háttérben húzódó társadalmi és gazdasági folyamatok itt is árnyalhatják a képet, de ettől függetlenül nem véletlen, hogy a mindössze két hete elhunyt építészteoretikus, Charles Jencks a Pruitt-Igoe telep lebontásának pillanatát nevezte a „*modern építészet halálának*”.

A modern építészet megreformálásának első kísérlete a CIAM-on belülről érkezett. A kongresszus feloszlata után informálisan kapcsolatban maradó Team 10 tagjainak alapvetése az utca szerepének reintegrálása és a funkciók csoport szerinti elválasztásának eltörlése volt. Ez keveredett a korai strukturalista szemlélettel és bár eredetileg kritikaként indult, végeredményeiben gyakorlatilag semmit nem változtatott elődjeinek hibáin:

„Lakótelepeik hatalmas és tökéletesen működő gépek, monumentális városkarosszériák, ráadásul homogén szerkezeti rendszerben, ami azzal jár, hogy emberek tízezreit kényszeríti egyforma környezeti feltételek közé. A városi szövet jelszava megreked a közlekedési hálózatok folyamatosságában és nem jut el az urbánus hagyományok gyökeréig.”¹

/ Dr. Meggyesi Tamás: A XX. század urbanisztikájának története

Köreikbe tartozott az angliai Smithson-házaspár, akiknek híres/hírhedt Robin Hood Gardens lakótelepe jól példázza a Team 10 bukásának legfontosabb okait. A szintén ebbe a csoportba tartozó Giancarlo De Carlo urbinoi munkástelepe (Villaggio Matteotti) a szociális lakásépítés kevésbé ismert, de véleményem szerint jóval figyelemre méltóbb munkája, mely többek között kivételes nagyvonalúsága miatt is érdekes: minden lakáshoz tartozott egy

¹ | Dr. Meggyesi Tamás:
A XX. század urbanisztikájának története, 15. o.

nagyméretű terasz, egy tetőkert, egy garázs és két fürdőszoba.

Európa bizonyos szerencsés területeit, köztük a skandináv országokat nagyrészt elkerülték a két háború borzalmai. Ez az állami lakásépítés lassabb, fokozatos fejlődésének adott lehetőséget. Svédország, Dánia és Finnország lakóépülettervezésével szintén önálló dolgozatokat lehetne megtölteni, úgyhogy hadd emeljek ki csak pár, önkényesen kiválasztott példát. Természetesen kihagyhatatlanok a modern stílust és az északi hagyományokat érzékeny és magától értetődő módon ötvöző nagymesterek: Alvar Aalto, Arne Jacobsen és Sven Backström és Leif Reinius lakóházai. A leghíresebbek talán a helsinki Nemzeti Öregek Otthona (Aalto), a Koppenhágához közeli Søholm sorházak (Jacobsen) és a stockholmi Danviksklippan lakótelep (Backström és Reinius). Mindhárom a 40-50-es években épült ház teljesen egyedi és lenyűgöző példája a 20. század lakóépülettervezésének és az én legkedvesebb inspirációim közé tartoznak. Utóbbi talán kevésbé ismert, de megépülésekor a toronyházforma alkalmazásának egyik legkiválóbb alkalmazásaként tekintettek rá.¹

Annak, hogy Anglia bizonyos részeire is új, progresszív szelek érkezhettek egyik első bizonyítéka a John Darbourne és Geoffrey Darke által tervezett Lillington Gardens Estate volt, ami a mai napig az egyik legsikeresebb önkormányzati lakótelep. Ugyan 3 és 8 emelet közötti magasságával nem alacsony, inkább közepesen magas, de több mint 200

ppa² lakósűrűségével egyértelműen sűrű beépítés. Gyönyörű, vörös téglá homlokzatai, arányos tömegformálása, a biztonság érzését keltő és intim terei, valamint igényes tájépítészete szerethetővé, humánussá és építészeti is izgalmassá teszik. A Kate Macintosh által, mindössze 26 éves korában tervezett Dowson's Heights Estate hasonló elvek jóval nagyobb léptékű megvalósulása, ami hullámzó, zikkuratokat felidéző szervezésével a sávházak és a kevert beépítés aspektusainak egyedülálló újraértelmezése.

A camdeni önkormányzati lakásépítés után, a korszak második legfontosabb úttörője a Temze szemközti partján lévő Lambeth kerülete volt. A helyi önkormányzat sok tekintetben megelőzte korát azzal, hogy lebontásuk helyett kiemelt figyelmet fordított a leszakadó városrészek rehabilitációjára. Újonnan épült lakótelepei kivétel nélkül magas minőségűek voltak. Ennek oka a főépítész – a már korábban idézett – Ted Hollamby személyében keresendő. Hollamby elképzeléseit kiválóan szemlélte, hogy amikor az önkormányzat egyik tisztviselője feltette neki az ironikus kérdést, hogy szerinte meg kellene-e kérni Le Corbusiert, hogy tervezzen valamit Lambethbe, a következőt válaszolta:

„[Le Corbusier] *nem hozna semmit Lambethbe, ami történeti hagyományainak szerves része... Legfeljebb az érdekelne, hogy valamelyik szobrát ránkeröltethesse.*”³
/ Ted Hollamby

Hollamby elveinek középpontjában az emberek álltak:

„Az emberek nem vágyakoznak arra, hogy hatalmas lakótelepeken élhessenek, akármilyen ötletes módon legyenek megtervezve és akármennyire kényelmesek is legyenek a bennük lévő lakások ... De vajon tényleg szeretik a legalább olyan léptékű kertvárosok, monotonitását és személytelenségét? ...

¹ | Stefi Orazi: *Modernist Estates – Europe*, The buildings and the people who live in them today, 51. o.

² | Persons per acre (négyzetyardra jutó lakók száma). Egy négyzetyard körülbelül 4050 m². Tehát ez közel 500 fő/hektár sűrűséget jelent.

³ | John Boughton: *Municipal Dreams*, 155. o.

Amit szeretnének, azok meglehetősen kicsi, vizuálisan felfogható környezetek, melyek anti-monumentálisak, anti-stilizáltak és átlagembereknek készültek.”¹

/ Ted Hollamby

Szavaival teljes mértékben egyet tudok érteni és mi sem bizonyíthatná jobban, hogy nem csak a levegőbe beszélt, mint a felügyelete alatt épült két legkiválóbb telep, a Central Hill (vezető építész: Rosemary Stjernstedt, a skandináv tornyházépítés hatásának legkiválóbb példájául szolgáló Alton East Estate tervezője) és a Cressingham Gardens Estate (vezető építész: Charles Attwood). Előbbi a terepviszonyokhoz alkalmazkodó teraszos lakásépítés kimagasló példája, utóbbi pedig az egyik legkedvesebb és legmagasabb színvonalú lakóegyüttes, amit valaha építettek. Sajnos az elmúlt időben kevesebb figyelmet kaptak, mint camdeni társaik, de ettől függetlenül minden elismerést megérdemelnek. Hiába, hogy nem állnak állami védelem alatt, lakóik olyan elszántan és fáradhatatlanul elleneztek a lebontásukkal és átépítésükkel járó ingatlanfejlesztéseket, hogy mindkét esetben elérték, hogy a terveket visszavonják újragondolásra. A végső határozatokra még várni kell, addig csak drukkolni tudunk nekik és sajnálni, hogy mára már elhunyt tervezőik nem láthatják munkájuk legnagyobb elismerését.

3.4.3

3.4.2

Backström & Reinius:
Danviksclippan,
Stockholm

3.4.3

Kate Mackintosh:
Dawson's Heights,
London

3.4.4

A Lambethi Cressingham
Gardens lakótelep.

¹ | Architects' Journal, vol. 159, no. 6, 1974, 251. o.

3.4.4

A camdeni szociális lakásépítés

„A Sydney Cook vigyázó kezei alatt megépült lakhatási projektek nem csak az ország utolsó igazán fontos szociális lakótelepei, hanem vitathatatlanul az elmúlt 50 év legkoncentráltabb városi lakhatással kapcsolatos építészeti vizsgálatának megtestesítői.”

/ Mark Swenarton: Cook's Camden

Low-rise, high-density

A nagy-britanniai önkormányzati szociális lakásépítés történetének bemutatását annak egyik fénypontjánál, a 60-70-es években elterjedő magasházakkal szembeni építészeti reakciók bemutatásával fejeztem be. Sokfelé jártunk: a viktoriánus London zsúfolt munkásnegyedeitől kezdve, a kertváros mozgalom szuburbánus telepein és a modernizmus rideg és elrettentő betonmonstrumain át, egészen Lambeth felesleges nosztalgiát elkerülő, de humánus beépítéseiig. Ahhoz, hogy utunk teljes legyen, egy utolsó állomás – mind közül az egyik legfontosabb és legizgalmasabb – még hiányzik. Ez az állomás nem más, mint dolgozatom központi témája, a camdeni önkormányzati lakásépítés.

A Camdeni Önkormányzat építészeti osztályának vezetője 1965 és 1973 között Sydney Cook volt. Irányítása alatt Camden több mint 40 önkormányzati lakhatási projekt építését kezdte meg, melyek közül egy sem volt magas (8 vagy több emeletes) beépítés. Ezen szűk 8 év alatt megszületett a lakótelep-építés alacsony, sűrű/intenzív beépítésű formája, amit még előtte

– építész által tervezve – sehol sem alkalmaztak. A cél a modernizmus, valamint a fizikális, történelmi és társadalmi kontinuitás fogalmainak ötvözése volt. A város centrális, éltető elemének, az utcának az integrációját ez az újfajta beépítési mód tette lehetővé.

Nem azt állítom, hogy az alacsony és sűrű építkezés előzmények nélküli lenne. Ennek pont az ellenkezője igaz. Őseink építészetében már a történelem előtti idők óta találunk rá példákat. Megjelenését alapvetően a rendelkezésre álló terület szűkössége vagy a könnyebben védhető, erősíthető kompakt

kialakítás váltotta ki. Az első mezopotámiai települések közvetlenül egymás mellé épülő házakból álltak, a közlekedés pedig ezek tetején folyt.

Az észak-afrikai berber törzsek várai, a ksarok vagy az arab népek által épített kaszbák mind ezt a hagyományt folytatták, de példái a világ más tájain is megtalálhatóak.

A magyar szakirodalomban nincsen általánosan elfogadott megfelelője az általam eddig alacsony, sűrű beépítésnek fordított *low-rise, high-density housing-nak*. Meghatározását Bitó János *Lakóépületek tervezése* című könyvében találhatjuk meg:

„Az alacsony, nagy sűrűségű beépítés épülettípusai viszonylag nagy szintterületi mutatóval telepített épületek vagy épületcsoportok, amelyek valamennyi lakásegységéhez, vagy lakásegységeinek zöméhez, önálló használatú kert vagy kert-rész csatlakozik közvetlenül.”¹

/ Bitó János: *Lakóépületek tervezése*

Fontos kiemelni a kert és véleményem szerint a terasz szerepét is. Mint majd látni fogjuk, a legjobb camdeni telepek egyik legfontosabb jellemzője, hogy minden lakás számára nagy méretű, privát, és bizonyos esetekben fél-privát szabadterei tereket biztosítanak.

A sűrűség kérdése természetesen relatív, de az angol szakirodalomban körülbelül a 150 ppa² sűrűség feletti beépítéseket nevezik sűrűnek. Ez nagyon intenzív, egyértelműen urbánus megfogalmazásra enged következtetni. A legelső, Egyesült-Királyságban, de minden bizonnyal egész Európában megépült alacsony (tehát maximum 4 szintes) és sűrű beépítésű lakóépület a Neave Brown által tervezett camdeni Fleet Road Estate. Azonban, ha a típus meghatározásának kertekkel, teraszokkal való kapcsolatára fókuszálunk, ami több emelet vagy lejtős telek esetén a teraszos; földszintes terveknél pedig a hosszan elterülő, szőnyegszerű morfológiát vonja maga után, rátalálhatunk előképeire.

4.1.2

A camdeni önkormányzati lakásépítés modernista szellemisége vitathatatlan, ezért sem hagyhatjuk említés nélkül a Deutscher Werkbund (német építésszek, dizájnerek, művészek és iparosok 1907-ben alapított egyesülete, mely gyakorlatilag a Bauhaus iskola elődjének tekinthető) által épített mintatelpeket. Bár ezek egyik célja a nemzetközi stílus bemutatása és elterjesztése volt, a lakóházak kialakítására is új alternatívákkal szolgáltak. A modernista építészet külső védjegyei (lapostetők, díszítetlen homlokzatok, fehér szín, stb.) mögött funkcionális alaprajzok, világos és élhető lakások rejlenek. A stuttgarti, brnoi, bresloui, zürichi, prágai és bécsi telepek (építésük 1927-től 1932-ig terjed) a bemutatott új építési technikák, technológiák és anyagok felhasználásával megoldást szerettek volna nyújtani az első világháború után Európát súlytó lakáshiányra. Az építésszek lelkesedése és ambíciója megkérdőjelezhetetlen. Házaik sok esetben tökéletesen megfelelnek a 21. század elvárásainak. Ékes példája ennek a zürichi Werkbundsiedlung Neubühl, mely a mai napig is szövetkezeti rendszerben működik, a magas svájci lakásárakkal szemben megfizethető alternatívát kínálva. A házak mindegyikét bérlik,

¹ | Bitó János: *Lakóépületek tervezése*, 150. o.

² | Persons per acre (négyzetyardra jutó lakók száma). Egy négyzetyard körülbelül 4050 m². Tehát ez körülbelül 370 fő/hektár lakósűrűséget jelent.

megvásárolni nem is lehet őket.¹ A modernista iskola tágabban vett képviselői is figyelemre méltó eredményeket értek el. Ezek közül is kiemelkedik Bruno Taut Onkel Toms Hütte névre hallgató lakótelepe, ami gyönyörű arányaival és játékos színhasználatával kicsit fellazítja a korai modern épületekre jellemző letisztultságot. A házak itt sem emelkednek 3 emelet fölé.

A vágyott világ azonban nem érkezett el. Azt az építészeti és építési minőséget, melyet ilyen kisléptékű presztízisprojekteknél biztosítani lehetett, a bürokrácia mindennapi útvesztőiben és a kívánt lakósűrűségek mellett csak ritkán lehetett reprodukálni. Ahogy az előző fejezetekben is láttuk, a modernista elképzelések hamar önmaguk merev burkaivá váltak. A századelő építészeinek merészsége és elkötelezettsége elillanni látszott.

¹ | Stefi Orazi: Modernist Estates – Europe The buildings and the people who live in them today, 29. o. (interjú ottlakókkal)

Mint sok más esetben, a skandináv országok itt is fenntartották a reményeket. Alvar Aalto és kortársainak építészete ötvözte a modern felfogás és az északi hagyományok világát. Korábban már több példát is említettem, de most hadd emeljek ki egy olyat, ami valószínűleg a camdeni építészetre is nagy hatással lehetett. Ez Aalto 1937-38-ban épült lépcsős elrendezésű teraszháza. A szociális lakásépítéstől ez a projekt messze áll (egy befektetőcég vezetőinek készült), de a továbbiakban emlékezzünk lépcsőzetes metszetére, a lakások földszintjén lévő bejárataira és sötét fa korlátjaira! A kor építészetében jártasabbak bizonyára még tucatnyi más fontos és megkerülhetetlen példával tudnának kiegészíteni, de ennél részletesebb vizsgálatba ezen dolgozatban nem szeretnék bocsátkozni. A következőkben fókuszáljunk ismét az Egyesült-Királyságra és arra, hogy a brit építészeket milyen hatások vezették az alacsony, sűrű beépítés alkalmazására.

A korábban említett Ronan Point katasztrófa valóban szimbolikus erejű volt, azonban az igazsághoz hozzátartozik, hogy a magasházaktól való elhatárolódás már 68 előtt is érezhető volt. Egy évvel korábban a kormány eltörölte az sokemeletes lakóépületek után járó többlétszámú támogatást. A kevert beépítés tanulmányok és kutatások keresztüzébe került. Az építészek megközelítésének változását a Lillington Street² és a harlowi Bishopfield ter-pályázatok eredményei jelezték elsőnek. Előbbi

² | lásd: x oldal

4.1.1

Aït Benhaddou kszar
Marokkóban.

4.1.2

Werkbundsiedlung
Neubühl, Zürich, Svájc

4.1.3

Alvar Aalto:
teraszos sorház,
Eura, Finnország

4.1.4

Giancarlo De Carlo:
egyetemi épületek,
Urbino, Olaszország

4.1.5

Atelier 5:
Siedlung Halen,
Bern, Svájc

alacsony, nem intenzív, utóbbi közepes, de sűrű beépítés.

A magasházaktól az AA növendékei is elfordultak. Neave Brown, aki ekkoriban tanult az egyetemen úgy emlékszik vissza, hogy ő és évfolyamtársai (többek között Kenneth Frampton és Patrick Hodgkinson) minduntalan arról vitatkoztak, hogy milyen módon lehetne az angol kultúráról és társadalomról alkotott elképzeléseiket összeegyeztetni modernista szemléletükkel.¹

Inspirálódni számtalan irányból tudtak. Egyfelől kapaszkodót nyújtottak Le Corbusier korábbi tervei, mint például az 1949-es Roq et Rob, mely alacsony beépítéssel operált. Ezentúl még – a korábban említett példákon túl – sok tanulságra lelhetek Jorn Utzon Kingo és Fredensborg átriumházaiban, Georges Candilis casablancái telepében, valamint Giancarlo De Carlo, az umbriai egyetem számára tervezett professzori lakásaiban. A későbbi camdeni telepekhez legközelebb az Atelier 5 által tervezett, berni Siedlung Halen beton függőkertjei álltak. A kapcsolat vitathatatlan, Brown azonban nem feltétlenül követendő példaként, sokkal inkább olyan hibaként tekintett rá, amiből tanulni lehet. Az Architectural Designban megjelent kritikájában így fogalmaz:

„Sok tehetséges építész munkája inkább tűnik saját virtuozitásuk kielégítésének, mintsem kísérletnek arra nézve, hogy a kéznél lévő problémát az általános probléma felől közelítse meg.”²

/ Neave Brown: Eclectic Predicament

Annak előfutára, hogy Angliában a későbbiekben sikerül elérni a történelmi értékek és a modernizmus szintézisét, Patrick Hodgkinson két korai munkája volt. Hodgkinson az AA-n generációjának legtehetségesebb diákja volt. Negyedéves projektjeként egy olyan tervvel állt elő, amitől mind mentorai, mind hallgatótársai el voltak ragadtatva. Ez végeredményben Corbusier marseille-i Unité d'habitation-ját fordította feje tetejére. Az épületen

4.1.5

belül futó folyosót Hodgkinson megtartotta, de a lakásokat nem vertikálisan, hanem horizontálisan osztotta ki, 17-ről 3,5 emeletre csökkentve az épület magasságát. A másik pedig a Camdenben megépült híres Brunswick Center.

Ettől kezdődően a szóba kerülő projektekről személyes tapasztalatok birtokában tudok beszélni, mivel október végén Londonba utaztam, hogy bejárjam Camden legfontosabb épületeit. Természetesen ügyelek rá, hogy dolgozatom lényegét tekintve továbbra is tárgyilagos és pontos képet adjon, de ezzel egyetemben remélem, hogy élményeim színebbé és átélhetőbbé teszik beszámolómat.

A Brunswick Centert azért tárgyalom még ebben a részben mert bár munkálatai csak 74-ben fejlődtek be, a tervek már a 60-as évek elején készen voltak, illetve attól függetlenül, hogy Camdenben épült Sydney Cook idejében, a beruházást nem az önkormányzat, hanem magánbefektetők kezdeményezték. A Brunswick változatos programmal indult. Alsó szintjére boltokat, éttermet, mozi, gyakorlatilag egy publikus közteret tervezetek, mely minden irányban kapcsolódott az őt körülvevő városi környezethez. A felsőbb szinteken viszont privát lakások kaptak volna helyet. Tervezés közben

¹ | Neave Brown in Conversation with Mark Swenarton & Thomas Weaver, AA files 67, 85. o.

² | Neave Brown: Eclectic Predicament, Architectural Design 1962., 62. o. Beth Hughes: The Death of a Client, The End of the English Housing Estate című esszéjében idézve

a befektető kihátrált a projekt mögül, az időközben államilag bevezetett korlátozott bérleti díjak miatt. A camdeni önkormányzat ennek folyamán került a képbe, mikor a lakófunkciók kivitelezését, mint önkormányzati szociális lakásokat, magukra vállalták. Ez a váltás azonban a költségvetés és a megrendelői elképzelések drasztikus megváltozásával járt, amiért Hodgkinson 70-ben otthagyta a projektet. Ezek után a kivitelező a költségsökkentés miatt megváltoztatta a terveket. Eredetileg az épület nagy része téglából épült volna – Aalto nyomán, akinél Hodgkinson gyakornokként dolgozott. A tervezők beleegyeztek a beton használatába, amennyiben az utómunkálatok során azt megfelelően kezelik és festik. Ez soha nem történt meg. A 80-90-es években az épületet elhanyagolta az önkormányzat, aminek következtében sokáig rossz állapotban volt.

Végül 2006-ban, az építész bevonásával felújították és új életet lehelték bele. Jelenlegi állapotában mellbevágó látványt nyújt. Alsó szintjén folyamatos forgalom és nyüzsgés van, intenzív kapcsolatban áll a mellette lévő parkkal és a körülötte lévő utcákkal is. Lakásai nagy részében laknak, bár arról nem ta-

láltam információt, hogy ezek még mindig szociális lakásokként üzemelnek-e. A rajta átfolyó városi élet dacára az épület kissé elszigeteltnek tűnik a belváros szövetében. Ezen az sem segít, hogy alapszintje a környező utcák felett van, tőle helyenként lépcsők és rámpák választják el, ami tudat alatt is egyértelművé teszi az arra járó számára, hogy egy külön világba lép be.¹ Meg kell jegyezni azt is, hogy eredetileg két nagy tömb épült volna, amikből végül csak az egyik valósult meg. A Brunswick nagy különbsége a közeli camdeni önkormányzati telepektől, hogy ezeket a lakásokat mind csak közvetetten, belső lépcsőházon és folyosón keresztül lehet megközelíteni. Mindent összevetve tagadhatatlan, hogy lenyűgöző építészeti teljesítmény. Beton tartószerkezete gyönyörű, története pedig jól példázza, hogy amennyiben egy épület gondosan megtervezett, stílusától és megjelenésétől függetlenül is a városi élet szerves részévé tud válni

¹ | Luis Manuel Diaz: The Language of Space and Practice, Camden Housing Estates 1965-1983 című disszertációs dolgozata nyomán

4.1.6

A Brunswick Center
belső utcája.
Alul boltok, felül lakások.

4.1.7

A Brunswick Center
külső tartószerkezete.

4.2.1

Sydney Cook és Neave
Brown az Alexandra Road
modelljével.

4.2.1

Cook's Camden

A Camdeni lakásépítés történetét muszáj intézményi háttérének bemutatásával kezdenünk. Ennek felvázolása nélkül nem látnánk ugyanis azt a minden tekintetben kivételes és szerencsés szituációt, melyben ezek az újító szellemiségű tervek megszülethettek. Választ kell találnunk arra, hogy miért pont ez a kerület volt az, ami a 60-70-es években, ilyen egyértelműen meghatározóvá vált az angol lakóépítettervezésben.

London camdeni kerülete az 1963-as Local Government Act nyomán jött létre, három kisebb közigazgatási terület összevonásával. Ezek a legnépesebb, de egyben legszegényebb részét képező, döntő többségben munkások által lakott St Pancras, a hagyományosan konzervatív (bár a szociális lakásépítéshez meglepően nyitottan hozzáálló) és tehetős Hampstead és a területileg elenyésző de központi fekvése és kiemelkedő gazdasági helyzete miatt nagyon tehetős Holborn voltak. Ennek következtében Camden az ország egyik leggazdagabb helyi önkormányzatával rendelkezett (költéségetése nagyobb vidéki városokét is meghaladta), de sok égető problémát is örökölt. Lakásállományának mintegy kétharmada 1919 előtt épült és csupán fele rendelkezett önálló fürdőszobával. Több mint 11 000 ember szerepelt a kerület lakhatási

várólistáján.¹ Ilyen számokkal nem csoda, hogy az egyébként a munkáspárt által vezetett önkormányzatban a politikai ellenfelek között teljes egyetértés volt a tekintetben, hogy a lakhatás Camden legsürgősebb problémája.

A törvény mellett, hogy a londoni kerületek számát több mint 80-ról 32-re csökkentette, az LCC-t (London County Council) átszervezte, melynek innentől fogva GLC (Greater London Council) lett a neve. Ez nem csak formális változtatás volt, a korábban az LCC-hez tartozó feladatok közül több is átkerült az egyes kerületek hatáskörébe. Többek között az egészségügy és a lakhatás feladatköre is. Emellett kötelezővé tette az önkormányzatok számára saját építészeti osztály létrehozását és kerületi főépítész kinevezését. Ezt a posztot Camdenben Sydney Cook nyerte el. A tapasztalt Cooknak határozott elképzelései voltak arról, hogy milyen építészetet szeretne látni.

¹ | Mark Swenarton: Cook's Camden, The Making of Modern Housing, 26. o.

Ellenezte a magasházakat, a kevert beépítést, az előregyártott paneles építési technológiát és a típussterveket és ezen elvei mellett a végletekig kitartott:

„Akkor fogok típussterveket használni, ha mutattok nekem egy típuselvet.”¹

Cook nagyon tudatos volt abban is, hogy a korábbi kerületekből átörökölt építészek mellé a londoni fiatal építészgeneráció legkiválóbb tehetségeit tudja megszerezni. Közülük is először, 1966-ban, a camdeni önkormányzati lakásépítés későbbi legmeghatározóbb alakja, Neave Brown érkezett, akinek a jelenléte később sok más feltörekvő építész is a kerülethez csábított. Brown az AA-n szerzett diplomát 1956-ban, majd egy rövid Tanganyikai intermezzo után² a korszak egyik legnevesebb építészirodájában a Lyons Israel Ellisnél helyezkedett el. Meglepő módon sokáig abban sem volt biztos, hogy építészettel szeretne-e tanulni. Gondolkodott rajta, hogy festészettel foglalkozzon, de ezt végül elvetette. Már felvették Oxfordba irodalom szakra, amikor úgy döntött, hogy mégis az építészettel választja. A dolgozat szempontjából

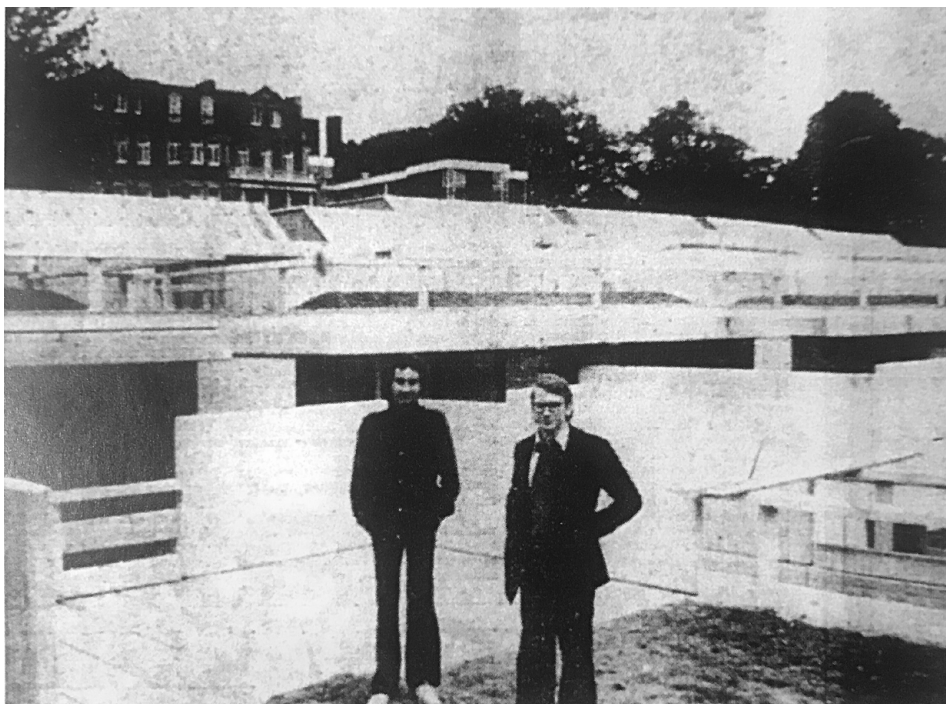
1 | Changing Camden: How two-tier government works, Architectural Journal, vol. 146, no. 9

2 | Tanganyikába (mai nevén Tanzániába) nővére családja miatt érkezett, akik megkérték a saját házuk tervezésére. Ebből végül nem lett semmi, de Brown ezután egy metodista misszió számára készülő kórház tervezésébe is belekezdett. Nem tudni, hogy ez megvalósult-e.

kissé irrelevánsnak tűnhet a következő történet, de Brown személyiségének árnyalása, és ilyen módon építészeti bátorságának és ambíciózusságának érzékelése miatt fontosnak tartom.

Mikor Brown 1950 februárjában bekopogtatott az AA akkori igazgatójának (Robert Furneaux Jordan) ajtaján, a felvételi procedúra már régóta lezárult. Elmesélte történetét, és kijelentette, hogy szeretne jelentkezni. Az igazgató minden bizonnyal nem teljesen hitt a fülének, úgyhogy megkérdezte: *„Úgy akar az AA-re jönni, hogy nincsen semmilyen ajánlólevele?”* Brown igennel válaszolt. *„Úgy akar az AA-re jönni, hogy nem rendelkezik semmilyen referenciával és a felvételt sem teljesítette?”* Brown ezúttal is helyeselt. *„Felháborító!”* mondta Furneaux, de aztán hozzátette: *„Jöjjön vissza holnap a portfóliójával és akkor még beszélhetünk erről.”* Úgyhogy Brown hazament, összerakta portfólióját és másnap visszament, hogy megmutassa addigi munkáit. *„Beszéltünk a rajzaimról és sok más dologról is – végig azon gondolkodtam, hogy az építészet miért nem kerül szóba? Ezután megkért, hogy várjak egy pillanatot és felkelt, hogy a szomszéd szobában megvitathassa a dolgot, mielőtt visszatért volna végső döntésével: Rendben van, szeptembertől várunk!”³*

3 | Neave Brown in Conversation with Mark Swenarton & Thomas Weaver, AA files 67, 77. o.

4.2.2

Gordon Benson és Alan Forsyth az épülő Branch Hill Estaten

Neave Brown — Winscombe Street

4.3.1

A 60-as években Brown már a Regent Street Polytechnic-en és több amerikai egyetemen is tanított, miközben első teljesen saját épületét, a Winscombe Street 22-32 mögött álló társasházat tervezte. A lakások öt ismerős családnak, köztük sajátjának készültek. Pénzüik gyakorlatilag nem volt, de szerencséjükre az önkormányzatok akkoriban előszeretettel támogatták a lakásszövetkezeti építkezéseket. Több nem is kellett nekik, pénteken még azon tanakodtak, hogy mi legyen a szövetkezet neve, hétfőn pedig már a hivatal ajtaján kopogtattak. A teljes költséget, a telek árát beleértve, az így kapott kölcsönből finanszírozták. Feltételként elvárták tőle, hogy az épületet a fennálló önkormányzati lakásépítési szabályoknak, tehát a Parker Morris Szabványoknak megfelelően tervezze. Ez kifejezetten nehéz feladat volt, mivel Brownnak öt különböző család igényeit és vágyait kellett a szó szoros értelmében is egy tető alá hoznia. A családok érthető módon ódzkodtak tőle, hogy egyenlakásokban kelljen élniük. Brown viszont

4.3.1
Winscombe Street,
déli homlokzat

4.3.2
Wunscombe Street,
utcai homlokzat

Építésként tisztában volt vele, hogy a rendelkezésre álló pénzből lehetetlen lenne nagy mértékben különböző lakásokat megépíteni. Azonban volt egy terve. Beleegyezett, hogy minden család elvárásait teljesíti. Csupán azt kérte barátaitól, hogy mindegyikükkel külön-külön tudja megvitatni elképzeléseiket úgy, hogy egymás között utána nem beszélnek róla. Miután ez megtörtént Brown kitalált egy lakásformát, ami az összes felmerülő igényt képes volt kielégíteni, majd, ismét külön-külön, prezentálta azt. Minden családnak nagyon tetszett amit látott, azonban a mosoly hamar lehervadt arcukról mikor megtudták, hogy minden terv mégiscsak egyforma. Ezek után persze már kénytelenek voltak elfogadni, de Brown, hogy mindenkit kiengeszteljen, apró változtatásokat talált ki az egyes lakásokhoz.

Brown tehetségét bizonyítja, hogy mindezen kötöttségek mellett, az adott összegből, a területi és egyéb előírásokat is betartva, tágas és építészetileg nagyvonalú tereket tudott létrehozni. A végeredmény öt 4 hálószobás és 2 fürdőszobás lakás, akkora alapterületen és annyi pénzből kialakítva, ami normál esetben csak 3 hálószobás és 1 fürdőszobás lakásokra lett volna elegendő. A megvalósult épület visszafogott megjelenésű, első látásra akár jellegtelennek is tűnhet. Azonban, ha elmerülünk részleteiben, fokozatosan feltárulkozik a mindenütt jelenlévő építészeti átgondoltság. Sajnos a Wunscombe Street 22-32-t állványokkal eltakarva találtam. Egyfelől remek hír, hogy felújítják, de emiatt sajnos nem volt módom tüzetesen szemügyre venni. Ottjártamkor

4.3.3
Wunscombe Street,
beton csigalépcső és
üvegtégla bevilágító

szembejött az utcán egy lakó, aki látva, hogy otthonát méregetem, jelentőségteljesen rámköszönt. Lehetett látni, hogy kifejezetten büszke arra, hogy ebben a házban lakik. A lakásonként 106 négyzetméteres sorház, amihez egy földszintes stúdió is tartozik (a 24-es szám lakói eredetileg képzőművészek voltak), egy tradicionális londoni téglaházakkal keretezett zsákutca legvégén áll. Egyértelműen kitűnik környezetéből, de egy pillanatra sem válik zavaróvá. Brownt idézve:

„Egy kiemelt fontosságú probléma – építészeti probléma –, hogy a viktoriánus utcákba lerakott kortárs, modern házak mindig miniatúrának érződnek.”¹

A Winscombe Street-i sorházat szemlélve nincs ilyen érzésünk.

Az épület az utcáról nézve összetett, mégis rendezett kompozíciót mutat. A földszint és az első emelet hátrahúzott. A konzolosan kihúzott felső emelet letisztultságával és nyílásainak egyenletes elosztásával ellenpontozza az alatta lévő szintek változatosságát. Az első emeleten található főbejárat-hoz vasbeton köpenybe foglalt csigalépcső vezet fel. A földszinthez rövid lépcsőn juthatunk le, de a ház kert felőli oldala már talajszintben van, a telek déli irányú lejtése miatt. Az előtér felénk néző fala üvegtégla, így elegendő fényt kap, azonban nem töri meg az elülső homlokzat egyértelmű zártságát és befelé fordulását.

A kert irányából a ház, bár kompozíciója érdemben nem különbözik az utcafronttól, mégis sokkal könnyedebb képet mutat. Olyan érzést kelt, mintha a zárt tömb egyszer csak kitérülne. Ez persze logikus, hiszen a déli tájolású, éppen ezért az év nagy részében fényárban úszó kertre néz. Azonban amilyen magától értetődő ez a gesztus, Brown annál visszafogottabb és elegánsabb eszközökkel éri el. Az üvegfelületek aránya jóval nagyobb, mint az utcafronton. Az első emeleten, a nagyméretű erkélyek mögött teljes szint magasságú tolóajtók nyílnak, így az épülettömeg középső része majdhogynem láthatatlanná válik. A kertbe szintén csigalépcső vezet le, de ellentétben a bejáratnál lévővel, nem beton,

4.3.4

hanem könnyű fémszerkezetes és sokkal előrébb van tolvá az épülettömeghez képest. A fehér színt és a nehéz, hideg anyagok merevségét a feketére festett fából kialakított korlátok, ablakkeretek és ajtók, valamint az erkélyre felfuttatott kúszónövények törik meg.

A tisztán szerkesztett és átgondolt belső elrendezés választ ad a vertikális közlekedőelemek külső homlokzaton is markáns megjelenésére. A földszinten, közvetlenül a kertre nézve a gyerekek hálósobái kaptak helyet. A hálósobák tolóajtók által összekapcsolhatók, egymással és közös előterükkel is. Amennyire az alsó szint a gyerekek, a második emelet a szülők birodalma. Ide került a szülői háló és a nappali, melyeket forgóajtó választ el egymástól. A középső szint, a közös, családi terület. Itt található a konyha, az ebédlő, és a már említett tolóajtók mögött, a kertre néző és azt felügyelő erkély. Az erkély téglaburkolata egy rövid szakaszon a belső térbe is benyúlik, lépésnyi szintemelkedést képezve, ezzel elmosva a kint és a bent határait. A három szintet egy belső, fából kialakított csigalépcső köti össze, melyet a felette lévő, kör alakú tetőbevilágító tesz fényessé. A lépcső ügyes elhelyezésével szintenként elválasztja az egyes funkciókat. Az utca felőli

¹ | Neave Brown in Conversation with Mark Swenarton & Thomas Weaver, AA files 67, 83. o.

4.3.5

oldal fent leírt kettős bejárata lehetővé teszi, hogy a legalsó szint gyakorlatilag egy különálló lakásként üzemeljen, például nagyszülők számára. A lakás belső tereinek ez a fajta tudatos zónákra osztása és strukturálása Alexander és Chermayeff teoretikus munkáiból eredeztethető.¹

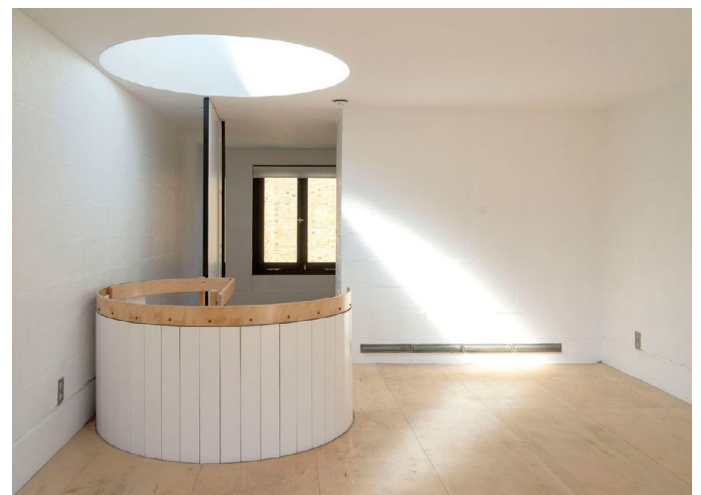
A kertről sem szabad elfelejtkeznünk, ami mintegy folytatja az épület által megkezdett feltárulkozást. A lakások előtti burkolt felületet a ház még beárnyékolja. Ezután következik egy füves rész, ami a családok részben közös területe, itt kapott helyet a homokozó és a kerti grill. Az udvar legvégén pedig elburjánzik a növényzet, nagy fák és bokrok zöldellnek mindenféle. Neave Brown a kert használatával kapcsolatban több szabályt is meghatározott, amit az ott lakóknak követniük kellett: „A tagoknak részt kell venni az udvar és az előkert karbantartásában és ezeket a munkálatokat minden esetben közös ünneplés követi.”²

¹ | Christopher Alexander és Serge Chermayeff: Community and Privacy, Toward a New Architecture of Humanism

² | Idézet a Historic England Winscombe Street 22-32 épületének műemléki védettségéről szóló szövegéből: <https://historicengland.org.uk/listing/the-list/list-entry/1410085>

4.3.6

4.3.7

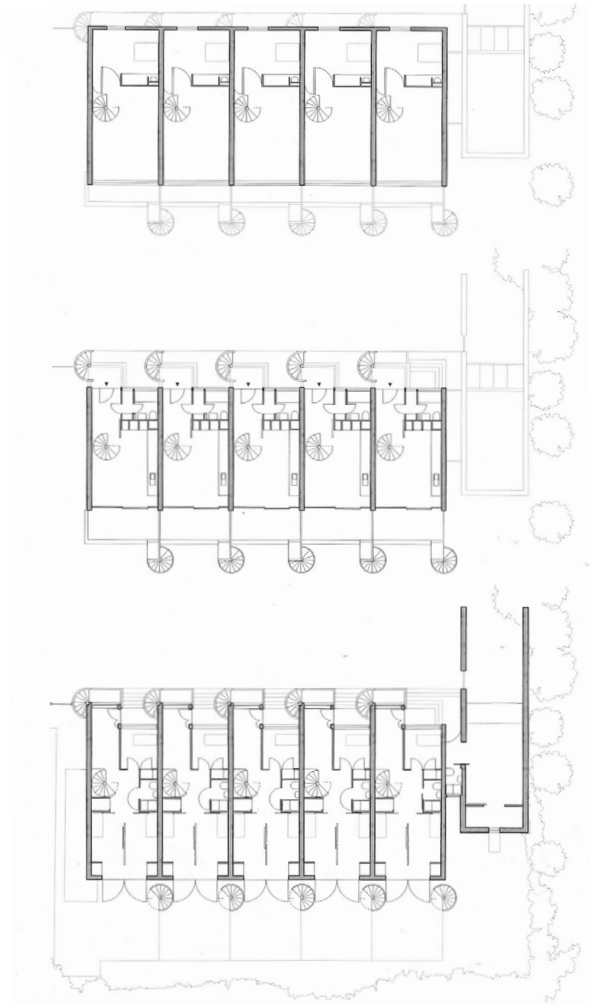
Ugyan csak tippelni tudunk, hogy hány ilyen bulin vettek részt, de annyi biztos, hogy Brown és felesége negyven évig élt a W. S. 30-as szám alatt. Mindhárom gyereküket is itt, a három csigalépcső között nevelték fel. Ezt azért fontos kiemelni, mert ez a kis ötlakásos sorház, amit Brown saját magának és ismerőseinek tervezett, gyakorlatilag elődje, prototípusa volt későbbi szociális telepeinek. Mind térszervezésében, mind részletképzésében, mind eszmeiségében nagyon hasonlít azokhoz:

„Mikor a Winscombe Streetet terveztem, nem is gondoltam, hogy a későbbiekben majd ilyen projektekkal foglalkozom. A burkolt teraszokat, festett, elhúzzható puhafa ablakokat, fa kapaszkodókkal ellátott fémhálós mellvédeket, tolóajtókat és a csempével kirakott konyhai pultokat a ház építészetébe integráltan alakítottam ki. Ezek az elemek, a különböző körülményekhez módosítva, mindhárom épületemnél megjelennek.”¹

/ Neave Brown

¹ | Neave Brown saját írásából idézve Mark Swenarton: Cook's Camden című könyve nyomán

Nem véletlen, hogy Neave Brown és felesége, miután innen elköltöztek, életük hátralévő részét a szintén általa tervezett Fleet Road Estaten töltötték.

4.3.4

Winscombe Street,
fém csigalépcső és terasz

4.3.5

Winscombe Street,
erkély a konyha irányából
(1. emelet)

4.3.6

Winscombe Street,
terasz a hálószobák irányából
(földszint)

4.3.7

Winscombe Street,
csigalépcső és tetőbevilágító
(2. emelet)

4.3.8

Winscombe Street,
fa csigalépcső
(1. emelet)

4.3.9

Winscombe Street,
egy lakás tervrajzai

Neave Brown — Fleet Road Estate

Sydney Cook többek között Winscombe Street-i sorháza miatt figyelt föl Neave Brownra. Ő maga nem volt kiemelkedő építész, de minőség tekintetében nem volt hajlandó kompromisszumokra, és mindig nagyon jó szemmel vette észre a tehetséget. Fiatal építészeiben hezitálás nélkül megbízott. Brown pár hónappal Camdenbe kerülése után már meg is kapta első jelentős projektjét. A terület északi részébe, Hampstead határára kellett egy körülbelül 70 lakást magába foglaló beépítést terveznie. Különböző közfunkciók, többek között ifjúsági klub, bolt és játszótér is a program részét képezték. Emellett több mint 1:1 arányban kellett parkolóhelyeket is kialakítania. Így az egyébként 100 ppa előírt lakósűrűség hirtelen 160 ppa-ra emelkedett. Mindenki meg volt róla győződve, hogy ekkora területen ezt csakis magasházak segítségével lehet elérni.

A végeredmény mégis az Egyesült Királyság és minden bizonnyal Európa első alacsony, nagy sűrűségű beépítése lett. Egy igazi építészeti mérföldkő, aminek a modernista lakásépítés legkiválóbb példái között van a helye.

Természetesen, mivel továbbra is önkormányzati szociális lakásokról beszélünk, a Parker Morris Szabványoknak és az állami támogatást biztosító kritériumoknak is meg kellett felelni. Mindent figyelembe véve nem csoda, hogy Brown több mint 1 évet dolgozott a terveken. A házat szemlélve fel sem merülne az emberben, hogy milyen hihetetlenül komplikált feladat volt idáig eljutni. Az egész Fleet Road Estate (ma Dunboyne Road Estate) egy együtt lélegző testnek tűnik. Magától értetődő, letisztult és Brown előző munkájához hasonlóan, minél inkább elmerülünk részleteiben, annál

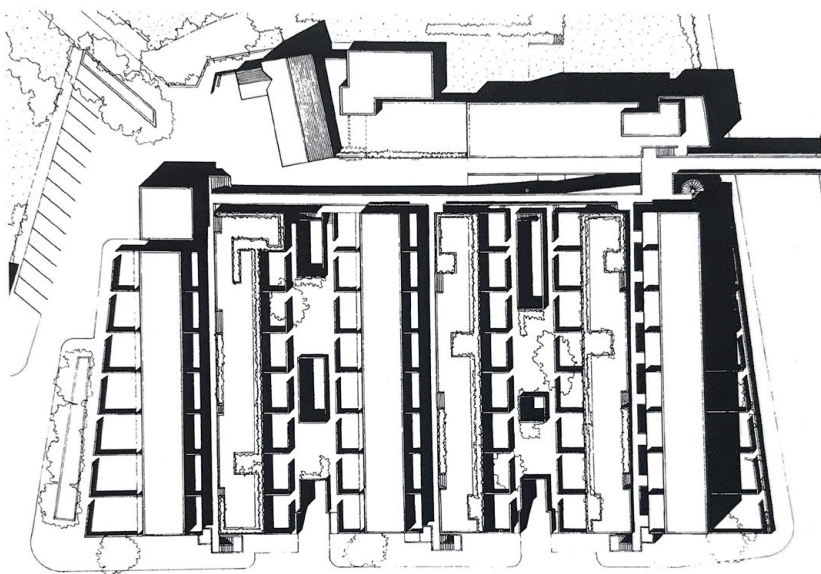
lenyűgözőbb. Az építész sok fajta variációval, köztük kevert beépítéssel is próbálkozott, míg rájött, hogy a megoldás a metszetben rejlik. A három, észak-déli irányban elnyúló blokk mindegyikének belsejében egy kis, 1,8 méter széles átjáró található, ami a szomszédos utcákhoz közvetlenül kapcsolódik. Ezt az utcát Brown eredetileg *alley*-nek (köz, sikátor) nevezte. A tervek bizottság előtti prezentálása előtt Llewellyn Rowley, aki abban az időben Camden lakhatásért felelős köztisztviselője volt – és bár eleinte nehezen értette meg a komplikált és újszerű terv működését, messzemenőleg támogatta megvalósulását – figyelmeztette az építészt, hogy a tanácskozáson inkább más névvel illesse ezeket az átjárókat, mivel az *alley* kifejezés túlságosan kapcsolódik a rossz hírű munkástelepekhez. Így végül *passage*-ok (átjáró, folyosó) lettek és a tervet szinte minden nehézség nélkül elfogadták. Ez is jól példázza annak a szerencsés együttállásnak egyik elemét, melynek következtében Camden formabontó lakhatási projektjei megépülhettek. A köztisztviselők nagy része fiatal és tapasztalatlan volt, de elkötelezettek voltak abban, hogy a kerületnek hírnevet szerezzenek és nyitottak voltak a megszokottól eltérő elképzelésekre is.

A Fleet Road Estate metszete három lakótömb és az őket elválasztó, mélygarázsok feletti platformok sorozata. A tömbök két-két sávból állnak, melyek

4.4.2

közül az egyik 1 vagy 1,5, a másik pedig 3 vagy 3,5 emeletes, a telek kis mértékű nyugat-keleti irányú lejtése miatt. Az alsó szinteken lévő lakások az átjárók két oldaláról nyílnak. A felsőkhöz saját gyalogjáró tartozik melyet kis hidak kötnek össze a lakások bejáratával. Ezek a hidak az alsó bejáratok felett helyezkednek el, védelmet nyújtva az eső elől. A telep északi oldalán a gyalogjárók egy keresztirá-

4.4.1

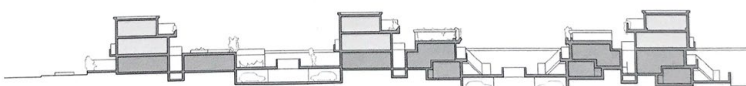
Fleet Road Estate,
A keleti platform közösségi
és privát kertjei.

4.4.2

Fleet Road Estate,
alley, passage (átjáró)

4.4.3

Fleet Road Estate,
helyszínrajz és metszet

4.4.3

4.4.4

Fleet Road Estate,
emeleti gyalogjáró,
balra emeleti közösségi kert,
jobbra átkötő hidak

4.4.5

Fleet Road Estate,
emeleti közösségi kert

4.4.6

Fleet Road Estate,
mélygarázsok lejárata

nyú hídba torkollanak, ami összeköti őket az akkoriban tervezett, egész Camden területét behálózó felüljárórendszerrel, ami a gyalogos és a motoros közlekedés elválasztását szolgálta volna. Ez a strukturalista elképzelés, mint ahogy sok más helyen, végül itt sem valósult meg.

Az épületsávoknak két, egymástól erősen különböző arca van. Egy zártabb, kifelé forduló, a Winscombe Street utca felőli megjelenését idéző, és egy teraszos elrendezésű, kifelé forduló homlokzat. Brown tudatos döntése volt, hogy a keleti blokkot a másik kettővel ellenkező irányba fordította. Így a telep mindegyik szélé felé zárkózottabb oldalával néz, egyfajta külső burkot képezve. Ez azonban magával vonta azt is, hogy a két belső platform jellege különböző, hiszen míg a nyugatit mindkét oldalról teraszok határolják, addig a keleti a középső blokk „hátoldalával” találja szembe magát. Ezt az érzetet az építész a 3

emeletes sávok alsó szintjének „hátrafelé” néző kertjeivel és felső lakásainak erkélyeivel oldja fel, amik a telep keleti és nyugati végében is megjelennek. Ilyen módon a tömböknek valójában nincsen egyértelmű elülső és hátulsó oldala.

Az eddig platformoknak nevezett padozatokon a Fleet Road Estate közös használatú, kommunális és az alsó lakások privát kertjei találhatóak. Itt a földemet nagy bevilágítók törik meg, természetes fénnel ellátva a garázsokat. A felső lakásokhoz is blokkonként saját közösségi kert tartozik, ami az előttük lévő 1-1,5 szintes sáv tetején kapott helyet. Terasszal minden két szintes lakás rendelkezik. Mindent összevetve valamennyi lakásnak van privát szabadtéri tere és a két legszélső sáv alsó lakásait kivéve mindegyikhez közvetlenül kapcsolódik közösségi tér is. A külső terek strukturálása már a WS nagy, egybefüggő kertjénél is megjelent,

mivel itt azonban nem egy szó szoros értelemben vett kommunáról beszélünk, Brown kitüntetett figyelmet fordított a területek elválasztására és megkülönböztetésére. A környező utcák, a város jelenti a publikus területet. Innen bár akadályok nélkül eljuthatunk az alsó utcákhoz és a felső gyalogjárókhoz is, ezekben járva egyértelműen érezzük, hogy betolakodók vagyunk. Ezek a Fleet Road Estate fél-publikus terei. A közösségi kertek a fél-privát, a teraszok és erkélyek (és természetesen a lakások) pedig a privát övezetekhez tartoznak.

A lakások a megszokottnál jóval nagyobb, mintegy 6,4 méter szélesek. Erre egyrészt azért van szükség, mivel a keskeny átjárókból kevés fényt kapnak, másrészt ez lehetőséget ad több, mint egy szoba szélén történő elhelyezésére, és a belső tereket is nagyvonalúbbá teszi. Az elrendezésben Brown itt is arra törekedett, hogy a vertikális közlekedés a lehető legkevesebb helyet foglalja. A nappalit és a mellette lévő szobát minden esetben tolóajtó választja el. Ezt elhúzva a teljes hosszában feltárulkozó padlótól plafonig tartó üvegezés – ami jó időben még a terrasszal vagy erkéllyel is egybeolvasztja a szobákat – révén a térérzet hihetetlenül megnövekszik. Az alaprajzok logikusak és jól szervezettek.

Az alsó kétszintes lakásokban a felső szinten a konyha és a nappali kap helyet. Fél szinttel történő eltolásuk a konyhán belül egy védett kis ebédlőrészt alakít ki. Az alul lévő hálószobákhoz,

melyek a platformon lévő teraszokra nyílnak, egykarú lépcső vezet le. A felülső kétszintes lakások elrendezése hasonló elveket követ, de a nappalik fent találhatóak, így nem kerülnek az alsó sáv egyszintes lakásai fölé. A nappalikkal egy szinten lévő hálószobák megoldása zseniális. Tolóajtó választja el őket a mellettük lévő dolgozótló vagy gardróbtló, amit szintén tolóajtó választ el a terasz felé néző nappalitól. Segítségükkel a lakók több különböző térhasználatnak megfelelő elrendezést is kialakíthatnak. Ezen túl a fürdőszoba a nappaliból és a hálószoba felől is közvetlenül megközelíthető, ami szintén mutatja, hogy a tervező minden részletre messzemenő gondot fordított. Például az átjárók egymással szemközi bejárati ajtajainál arra is odafigyelt, hogy azok pont egymással ellentétes irányba nyíljanak, ezzel korlátozva a nem kívánt belátásokat.

4.4.7

4.4.7

Fleet Road Estate,
konyhából az ebédlőn
át a nappali felé nézve

4.4.8

Fleet Road Estate,
nappaliból az erkély
felé nézve

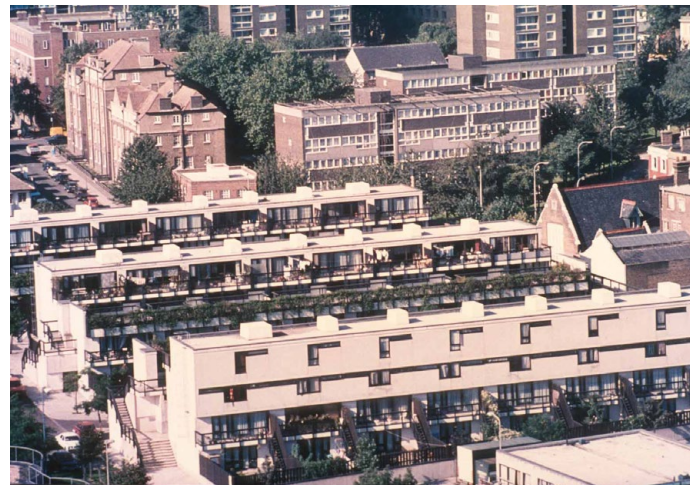
4.4.8

A terveket megvizsgálva fokozatosan ráeszmélhetünk, hogy A Fleet Road Estate lakásai, és az egész épület pontosan azt az elvet és gondolatmenetet követi, melyet Brown saját sorházánál is alkalmazott.

Az épület egyértelműen modernista. Leginkább Brown példaképeinek, Le Corbusiernek és Alvar Aaltonak a hatása érződik rajta. Előbbié az egyszerű, geometrikus tömegalakításban, míg utóbbié többek között az itt is megjelenő fekete fa ablakkereteken és mellvédeken vagy a szintén Brown által tervezett meleg színű fa bútorokon és lépcsőkorilátokon. Az urbanizmus szempontjából azonban Brown nem követte a modernizmus felfogását. Nem hitt benne, hogy a megújulásnak együtt kellene járnia a régi teljes megsemmisítésével. Ellenkezőleg, úgy gondolta, hogy telepeinek minden tekintetben a kontinuitást kell képviselniük, legyen az szociális, társadalmi vagy éppen formai. Mind a WS-i sorház, mind a Fleet Road Estate és a későbbi Alexandra Road Estate is egyértelműen párhuzamba állítható a tradicionális György-kori angol sorházakkal és ilyen módon nem megtagadja a történelmet, hanem a maga eszközeivel kapcsolódik hozzá.

4.4.9

4.4.10

4.4.11

4.4.9

Fleet Road Estate, erkélyről a közösségi kert és a szemközti blokk felé nézve

4.4.10

Fleet Road Estate, A keleti platform közösségi és privát kertjei.

4.4.11

Fleet Road Estate, alaprajzok
Balra: egyszintes lakás (2 vezió)
Középen: alsó kétszintes lakás
Jobbra: felső kétszintes lakás

4.5.1

Neave Brown a Fleet Road Estaten lévő otthonában. (2015)

4.5.2

Neave Brown (1960)

Form of Housing

1967 szeptemberében az Architectural Design különszámot jelentetett meg, melyet az alacsony beépítéseknek szentelt. A szerkesztők Neave Brownt kérték fel a vezércikk megírására. A *Form of Housing* (A lakhatás formája) című esszében az építész kritizálja az előző évtizedek modernista szemléletét és a kevert beépítéseket. Kiemeli az utca szerepének negligálását, melyet Le Corbusier és követői a sötét és elmaradott múlt maradványának tekintettek:

„A szüntelenül gyalogló ember elkoptatott ösvénye, a századok elmaradott relikviája működésképtelen szervvé vált. Az utca koptat el minket és el kell ismernünk, hogy undorral is tölt el bennünket. [Akkor mégis miért léteznek?]”¹

/ Le Corbusier: The Street

Ez a felfogás egy olyan konfiguráció megszületéséhez vezetett, mely a figura-háttér elrendeződés² elvén alapszik. Az elért tipológia a város történeti rétegeit piszkos vermek labirintusává degradálja, ami az új, modern eszme háttérül szolgálhat csak, amíg végérvényesen el nem tűnik.

Brown újfajta megközelítést javasol. Olyat, ami a történelmi városszövethöz fizikai, történelmi és tár-

¹ | Neave Brown: The Form of Housing című esszéből, a zárójeles résszel általam kiegészítve. Az idézet Le Corbusier párizsi Plan Voisin tervéhez csatolt The Street című írásából van: <http://www.fondationlecorbusier.fr>

² | A figura-háttér elrendeződés a gestaltpszichológia egyik perceptuális csoportosítási elve, mely a dán pszichológustól, Edgar Rubintól származik. Lényege, hogy az általunk befogadott kép egyik része a figura, ami a kép tárgyát is tartalmazza, többi eleme pedig a háttér részét képezi.

4.5.1

sadalmi értelemben is kapcsolódik. Ami kitölti a rendelkezésre álló telek teljes területét és elkerüli a hátramaradt terek kialakulását. Reintegrálja az utca szerepét, és olyan közeget hoz létre, melyben a mindennapi és megszokott emberi gesztusok ismét értelmet nyernek. Mint írja:

„Tudomásom szerint nincs egyetlen olyan lakhatási projekt, ami megfelelné ezeknek a kritériumoknak”

A megfelelő és természetes, egybefüggő térkapcsolatok és térsorozatok létrehozásához véleménye szerint a horizontális elrendezés alkalmasabb. Mindazonáltal figyelmeztet:

„Az alacsony beépítések jellemző problémája a gyalogos úthálózat rendszerezése és strukturálása. Átgondolt és világos irányítás és irányadás nélkül hamar sikátorok követhetetlen labirintusává válnak, mely egy újfajta városi nyomornegyed kialakulásával fenyeget.”

Az esszét Brown az újságban megjelentetett Fleet Road Estate tervei mellé, egyfajta kiáltványának szánta. Nem gondolta azonban, hogy camdeni épülete az egyértelműen jó alternatíva. Írásában kiemeli, hogy az alacsony, sűrű beépítésű terveknek új megoldásokat kell találniuk az olyan általános építészeti problémákra, mint az átlátások, a fény, a tájolás és az épületek körülötti tér kérdései.

4.5.2

Neave Brown — Alexandra Road Estate

4.6.1

A Rowley Way, melyről dolgozatom első bevezetésében is írtam az Alexandra Road Estate vörös téglával kirakott főutcája. Őszintén szólva gondban vagyok azzal, hogy hol is kezdjem. Az elmúlt 1-1,5 év során egyre több könyvet, cikket, videót és egyéb forrásokat felkutattva ismertem meg ezt a telepet, míg végül élőben is láthattam. Sőt, szerencsém volt az egyik lakást körbejárni, melynek lakójával, Elizabeth Knowlesszel sokat beszélgettem. Azt az érzést, amit a fokozatos kutakodás élménye jelentett sajnos nem fogom tudni átadni, de legjobb tudásom szerint igyekszem majd bemutatni azt a csodálatos építészeti teljesítményt, ami az Alexandra Road Estate. Egy bizonyos, feladatom nehézsége össze se mérhető azzal, amivel Neave Brownnak kellett 1967 őszétől kezdődően megbirkóznia.

Mikor a Camdeni Önkormányzat megvásárolta a telket, azon többnyire rossz állapotban lévő viktoriánus villák álltak. Eredetileg felmerült ezek rehabilitációja is, de a területnek nagyon sok új bérlakásra volt szüksége és a becslések szerint egy új beruházással több, mint a triplájára is növelhették a terület lakossűrűségét. A zóna szerinti sűrűség¹ 136 ppa volt, de az önkormányzat remélte, hogy ennél nagyobb is megvalósítható. Így végül a bontás mellett döntöttek. A kilakoltatott családok főként egyedül vagy párban élő idősök és sokgyerekes családok voltak. Az ő számukra az új telepen is mindenképp lakhatást kellett biztosítani.

¹ | A központilag előírt sűrűségek zónákra osztva voltak érvényesek aszerint, hogy a város belső vagy külső területeiről volt szó.

A 6,6 hektáros telekre végül az elképzelhető legbonyolultabb program állt össze. Az önkormányzat egyrészt elvárta az autós és a gyalogos közlekedés elválasztását. (Ezt Brown kérdésesnek tartotta, de muszáj volt beletörődnie.) Helyet kellett találni egy 1,6 hektáros közparknak. Emellett igényelték 1500 m²-nyi könnyűipari és 2000 m²-nyi kereskedelmi funkció, egy közösségi centrum és két kocsmá elhelyezését. Ezen túl erősen ajánlották a telken lévő felnőtt fák megtartását. Ha ez nem lenne elég, a későbbiekben még hozzáadódott a programhoz egy speciális iskola, mentális betegségekkel küzdő gyerekek számára, illetve ezen túl: ifjúsági klub, játszóház, mosoda, gondnoki iroda. Csak, hogy még itt se legyen vége a telket északról teljes hosszában egy forgalmas vasútvonal határolta. Végül a fejlesztést két külön szakaszra bontották, így az ipari funkciók, a kereskedelmi funkciók egy része, illetve további lakások és egy gyermek fogadó központ az Alexandra Road Estatetől külön, a telektől keletre, több különböző építész tervei szerint épült meg. Mindezek mellett a telek déli oldalán futó korábbi Ainsworth Estate hatemeletes épületeit és lakóikat is az újonnan épülő lakótelep szerves részeként kellett kezelni. A program mérete mellett szimbolikus erejű volt. Az angol szociáldemokrata jóléti állam szisztematikus leépítése előtti évtizednek egyik utolsó, nagy, államilag támogatott önkormányzati beruházása.

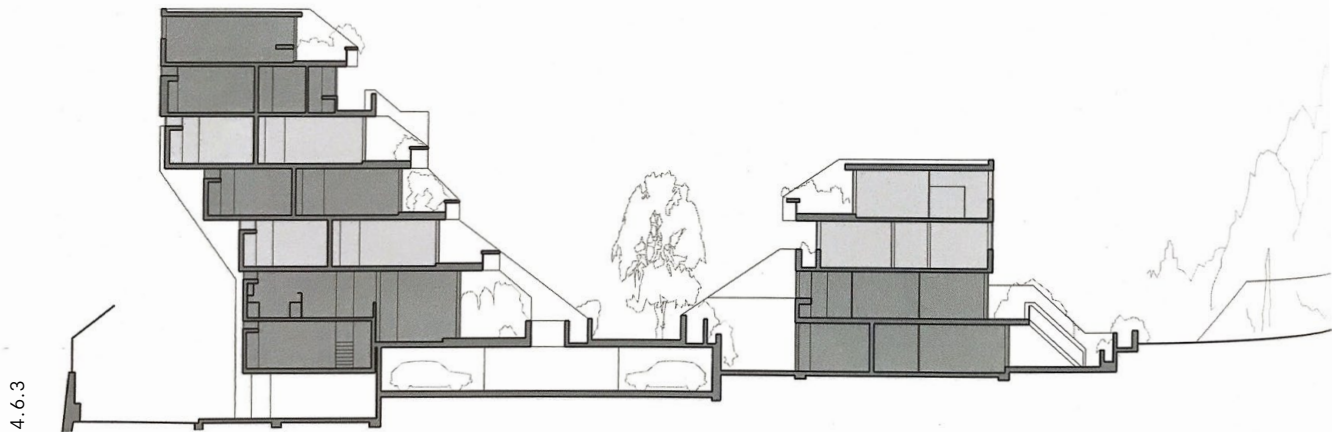
Az önkormányzat várostervezői irodája (Bruno Schläffenberg vezetésével) természetesen kevert beépítést képzelt el a telekre, és senkinek eszébe

sem jutott, hogy a kívánt lakossűrűséget magasházak nélkül teljesíteni lehet. Brownnak tehát nehéz és összetett feladatot kellett megoldania. Ha előző két munkája volt a ház és a lakótelep, akkor ez utóbbi már egy kisebb városhoz, városrészhez hasonlítható. Hihetetlen tervezői bravúr, hogy mindezt úgy vitte véghez, hogy közben semmit sem kellett változtatnia azokon az alapelveken, melyeket korábbi épületeinél lefektetett. De mégis hogyan sikerült ez neki?

A jóval kisebb FRE-tel ellentétben az Alexandra Road tervei 4 hónappal a munka megkezdése után már Sydney Cook elé kerülhettek, és ezek a tervek nagy mértékben megegyeztek azzal, ami később megépült.¹ Ez is bizonyítja, hogy Brown azokat a felismeréseket és újításokat, melyekre korábbi épületeinek tervezése során bukkant, itt, nagyobb léptéknél is alkalmazni tudta. A terv alapvető formáját három, egymással párhuzamosan elhelyezett blokk adja. Az A blokk a telek északi oldalán fut, tehát ennek kell elszigetelnie a vasútvonal több mint 100 dB-es zajterhelésétől a telep többi részét. Szemben vele, a Rowley Way másik oldalán van a B blokk. Ettől délre helyezkedik el a hatalmas park, amit aztán a harmadik C blokk, majd egy újabb gyalogos utca közbeiktatásával az Ainsworth Estate vonala követ. A telek keleti végében kapott helyet a Brown által D-grid-nek (D-hálózat) nevezett rész, ami a közösségi funkciókat és az iskolát tartalmazza, valamint ebből az irányból lehet

¹ | Mark Swenarton: Cook's Camden, The Making of Modern Housing, 65. o.

a telepre autóval behajtani. Kitétel volt, hogy több, mint 1:1 arányban kell parkolóhelyeket kialakítani. Brown ezt ezúttal is az épületek alatt végigfutó mélygarázzsal oldotta meg.

Az egyik fő bonyodalmat az A és a B blokk egymással és a Rowley Wayel kialakított viszonya jelentette. Az egyértelmű volt, hogy az A blokknak dél felé kell néznie és magasabbnak is kell lennie, de a B blokk iránya nem volt ilyen magától értetődő. Fordulhattott volna a park felé, déli irányba és az utca felé is. Brown modernista lakhatásról alkotott elképzeléseinek egyik legfontosabb eleme az utca szerepének

reintegrálása volt.¹ Ilyen szempontból teljes mértékben érthető és védhető azon döntése, hogy a B blokkot formálisan az utca felé fordította, ezzel kiemelve annak központi szerepét. A B tömb másik, park felőli oldala ismét egyfajta külső kéregként funkcionál, megfogalmazása hasonló a WS és a FRE kívülső homlokzataihoz. Mindazonáltal a tervező a zöldterület értékét is számításba vette. A B blokk alsó lakásai ebben az irányban is rendelkeznek erkéllyel és terasszal is. Személyes tapasztalatom szerint az itt lakók egy része hátsó, a Rowley Way felé néző teraszait csupán raktározás céljára használja, tehát

¹ | Lásd 42. oldal

4.6.1

Alexandra Road Estate, Jobbról balra: A blokk, Rowley Way, B blokk, park

4.6.2

Alexandra Road Estate, Fötről lefelé: vasút, A blokk, Rowley Way, B blokk, park, C blokk, Ainsworth Estate

4.6.3

Alexandra Road Estate, metszet, vasút balra

4.6.4

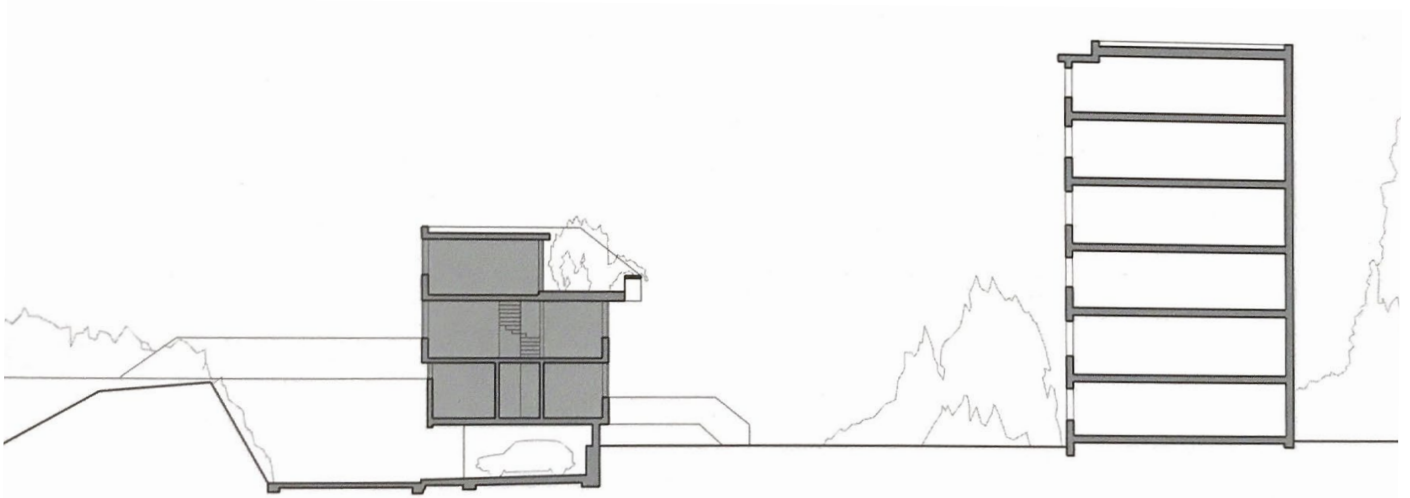
Alexandra Road Estate, A blokk homlokzata

4.6.5

Alexandra Road Estate, Jobbról balra: park, B blokk

4.6.6

Alexandra Road Estate, A blokk emeleti gyalogjárója

4.6.5

ez a megosztottság – legalábbis jelen körülmények között – nem működik tökéletesen. Sok variáció fel-skiccelése után végül az A tömb 6,5, a B tömb pedig 4 emelet magas lett. Annak érdekében, hogy mindegyik lakáshoz tartozzon egy minimum 9,3 m²-es terasz, a blokkok lépcsőzetesen hátrahúzódtak, így ezek a méretek kifejezetten kellemes légtérarányt biztosítanak.

Ilyen magasságok mellett azonban meg kellett oldani a felsőbb szinteken lévő lakások megközelítését. Brown semmiképp sem szeretett volna sötét és elhanyagolt belső közlekedőket látni az Alexandra Roadon. Ezek használata az utca központi szerepét is aláásta volna. A megoldást tehát külső lépcsők jelentették. A B blokk esetében ez viszonylag egyszerű. Lépcsők vezetnek fel a felülső lakások alulső szintjéhez. A C blokk esetén pedig minden lakás az utcaszintről megközelíthető. Az A blokknál azonban már leleményesnek kellett lenni. Itt külső lépcsőházak szolgálják ki a lakásokat, egészen az

5. szintig, ahol beletorkollnak egy felső gyalogjáróba, ahonnan a tömb legfelső, kétszintes lakásaiba lehet bejutni. Ilyen módon a telep összes lépcsője és az 5. szinten futó folyosó is az utca kiterjesztésének érződik, ami nagyon fontos következményekkel jár a lakások megközelítését tekintve. (Erre még a későbbiekben visszatérek.) Ez nagyon sok lépcsőt jelent, míg összesen csak 5 üvegezett lift található az A tömb megszakításainál. Ez az arány a költségeket tekintve viszont nagy megtakarítást jelentett.

A Rowley Way megannyi év után is szinte világít fényes terrakotta burkolatával, noha az épületek eredetileg hófehér beton tömbjei mára (a szakszerű karbantartás hiánya miatt) szürkére színeződtek. A brutalista megjelenést a minden erkélyen elburjánzó növényzet töri meg. Mintha a lakók egymással versenyeznének, hogy kinek sikerül a legzöldebb teraszt kialakítania. Első látásra az egész jelenség – mert leginkább ezzel a szóval lehet leírni – meg-

4.6.6

4.6.7

4.6.7

Alexandra Road Estate,
Rowley Way, jobbra A blokk,
balra B blokk

4.6.8

Rowley Way 13/B,
Jobbról balra: lépcső
az emeletre, előszoba,
tolóajtó, közlekedő

4.6.9

Rowley Way 13/B,
Kilátás a az alsó szinten lévő
hálószobából a parl irányába.

hökkentő, letaglózó, monumentális, de valahogy mégis otthonos. Mintha egy utópiából csöppent volna ide, talán a Szárnyas fejedelmek napsütötte elmentétpárja juthat róla eszünkbe. Vannak lakók akik Szemiramisz függőkertjéhez vagy a Riviérához hasonlítják, de olyan is akad akit egy frontális baleset szenvedett krokodilra emlékeztet. A WS jellegzetes utcafronti ablakai és a teraszok/erkélyek egész szint magasságú, üvegezett tolóajtói itt is markáns elemek. Az ablakok keretezése ismét feketére festett fa. Az épületek külső megjelenését ennél bővebben nem tárgyalnám. Nagyon hosszasan lenne az össze különböző épületet egyenként elemezni, az egész telep morfológiája pedig bár részleteiben letisztult, mérete miatt végtelenül összetett és szinte minden irányból és minden pontjából más képet mutat. Az Alexandra Road Estate részletes esztétikai elemzését nehéz lenne elkészíteni és – az épület rendeltetése miatt is – prioritása sem elsődleges. Másrészt ezt már előttem is sokan megtették. Eddig is bebizonyosodott, hogy Brown kiváló arányérzővel és ízléssel rendelkezett, most sincs ez másképp.

Egy ritkábban taglalt részletet azért még kiemelnék. Ha ránézünk az A blokk déli homlokzatára, hosszas vizsgálódás után sem biztos, hogy rá fogunk jönni arra, hogy az épület becsap bennünket. Az egymásra rakódó szinteket nem a közöttük lévő födémelek, hanem a mellvédek tetején lévő beton növénytartók

vonalai jelzik. Előrébb nyúlnak a födémeknél és megfogalmazásuk is robosztusabb. Míg előbbiek szélét osztott profilozás finomítja, addig utóbbiak markáns, súlyos elemek. Ez egyrészt kiegyensúlyozottabbá teszi az arányokat és a megjelenést is, hiszen a földszint kezdetét is mellvédek és növénytartók jelölik ki. Emellett az épület tektonikájáról a változatosan belakott erkélyekre tereli a figyelmet. Ezt egy kritika rosszmájúan úgy fogalmazta meg, hogy „*az építészek a vegetációt használják arra, hogy elfedjék hibáikat.*”¹

A kinti keménység és durvaság rögtön eltűnik, amint belépünk a lakásokba. A szobák mérete itt sem nagy, de az elrendezés, illetve a szabadon alakítható alaprajzok megnövelik a térérzetet. A nagy ablakfelületeken keresztül sok fény jut be, ami a tereket derűssé és nyitottá teszi. A teraszok nagy méretük és az elhúzható tolóajtók miatt külön szobának érződnek és ha jó idő van, így is funkcionálnak. Az alaprajzok mindegyike visszavezethető a WS-nél és a FRE-nél leírtakra. A telep összes lakása rendelkezik egy nagy terrasszal vagy erkéllyel (néhány esetben mindkettővel), ami a nappaliból nyílik. A szintek minden kétemeletes lakás esetében a WS feje tetejére állított sorolását követik. Tehát

¹ | Reyner Banham 1978-ban a New Societyben megjelent kritikájából idézve Andrew Freer: Alexandra Road: the last great housing project című cikke nyomán

a nappali és a konyha a felső, a hálószobák pedig az alsó szinten kaptak helyet. Ilyen módon elkerülhető volt, hogy a zajosabb funkciók mások hálószobái fölé kerüljenek. Az A blokk földszinti lakásai felszint eltolással rendelkeznek, előre a 1,5 szint magas nappali, hátra pedig 2 szint került.

A legnagyobb, 2 emeletes lakások a C tömbbe kerültek. Ezek szinte teljesen megegyeznek a WS-iekkel, azzal a különbséggel, hogy a terasz a legfelső szintre került. (Az Aisworth Estate hatemeletes épületei miatt az alsóbb szintekre kevesebb napfény jut.)

Az A tömb középső három szintjén lévő egyszintes lakások új típusok. A kis alapterületet a körkörös átjárást biztosító közlekedőrendszer oldja. A többi kétszintes lakás pedig (persze változtatásokkal) a már említett fordított elrendezést követi.

Az alaprajzok minden esetben jól átgondoltak és funkcionálisak.

Én a B blokk felső, kétszintes lakásának egyikében jártam személyesen, ezért részletesen ezt elemezném. A Rowley Way 13 b-ben szinte minden részlet eredeti. Elizabeth Knowles az első beköltözők között volt és azóta is ott él. Nagyon büszke lakására, és a telep közösségének egyik legaktívabb tagja. Jó barátságban volt Neave Brownnal és ő volt az első lakó, aki az épület műemléki besorolását kezdeményezte.

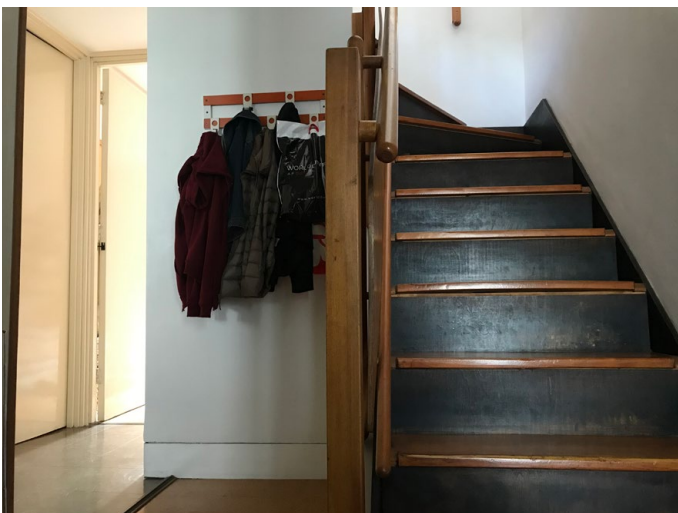
A második emeleti bejárathoz lépcső vezet fel, ami egyszerre két lakást szolgál ki. Az ajtókat áttetsző üveglap választja el egymástól. Belépve rögtön szembe találjuk magunkat a Brown által tervezett húzott karú falépcsővel, ami itt is egyértelműen Aalto

4.6.9

hatására utal. Bal oldalt egy tolóajtón át juthatunk a kis közlekedőbe, amiről két hálószoba (az egyik ma már dolgozó) és a fürdőszoba nyílik. A hálószoba beépített fa szekrényei gyönyörűek, ablakából pedig pompás kilátás nyílik a parkra. A fekete fa ablakkeretek és vasalataik is eredetiek. Knowles azért ennyi év után is megemlíti, hogy az ablak nélküli fürdőszobához idő kellett amíg hozzá tudott szokni, de ma már egyáltalán nem bánja. Az alig több mint 60 m²-es lakásban (az alsó szint kb. 35 m²)

ez az elrendezés érthető és a többi helyiségre vonatkozó előnyös hatásai miatt indokolt is. A lépcsőn felmenve a teljesen egybenyitható konyha-ebédlő-nappali-terasz térsorozat közepén találjuk magunkat. Balra tőlünk a nappali és a tőle teljesen üvegezett fallal elválasztott terasz található, jobbra pedig egy újabb tolóajtón keresztül az ebédlőbe majd a konyhába jutunk. A szobák alapterülete kifejezetten kicsi, a belmagasság pedig átlagos. Brownnak itt is meg kellett felelnie az önkormányzati lakásokra vonatkozó Parker Morris Szabványoknak. Én egy nem kifejezetten nagy, de elég régi, emiatt tágas terekkel és nagy belmagasságokkal rendelkező családi házban nőttem fel. Máshol járva sokszor úgy éreztem, hogy összenyom a plafon súlya,

4.6.8

4.6.10

4.6.11

4.6.12

4.6.10
Rowley Way 13/B,
A lépcsőn fölérvé.

4.6.11
Rowley Way 13/B,
Az ebédlő irányából
a konhya felé nézve.

4.6.12
Rowley Way 13/B,
A külső terasz az üvegezett
tolóajtó mögött.

4.6.13
Rowley Way 13/B,
A nappaliból az ebédlő felé nézve,
tolóajtó félig zártan.

4.6.14
Rowley Way 13/B,
Kilátás a teraszról.

4.6.15
Rowley Way 13/B,
alaprakok, balra felső,
jobbra alsó szint

nincs elég tér és levegő. Ebben az esetben semmi ilyet nem tapasztaltam. Csak szöveg és képek alapján nehéz alátámasztani, de a nagy ablakok és a mögötte lévő, majdhogynem a nappali szoba méretével egyenértékű terasz hihetetlen módon megnövelik a térerzetet. A park felé is egy egész sor ablak néz, így mindkét irányból sok fény érkezik. A konyha és a nappali közötti tolóajtó három különböző állásban is használható.

A válaszfal elé befuttatva az ebédlő, nappali és lépcső egymásba olvadnak, nagyvonalú, szellős teret eredményezve. Az egyik szárny elhúzásával az ebédlő és a lépcső elválasztható, a nappali és az ebédlő között továbbra is átjárást biztosítva. A másik szárny használatával pedig a tereket teljes mértékben elválaszthatjuk. Hasonló módon működik az alsó szint tolóajtaja is, aminek segítségével a hálószobák élvezhetnek nagyobb fokú szeparációt. Az említett tervezési részletek egy olyan lakást eredményeznek, ami meghazudtolja a szociális lakásépítésről alkotott elképzeléseinket. Nem csoda, hogy az Alexandra Road Estate átadása után az emberek kis túlzással sorban álltak, hogy beköltözhesenek. Bár egy szürke, esős napon jártam a Rowley Way 13-ban, mégis egyértelműen úgy éreztem, hogy én is nagyon szívesen ideköltöznék!

A terv elfogadtatása nem volt zökkenőmentes. A lakhatási bizottság nagyon elégedett volt vele, azonban a várostervezési bizottságnak és lefőképpen vezetőjének, Bruno Schlaffenbergnek több fenntartása is volt. Ezek nem voltak alaptalanok. Kifogásolták a felnőtt fák jelentős hányadának kivágását, azt, hogy bizonyos lakások nem kaptak

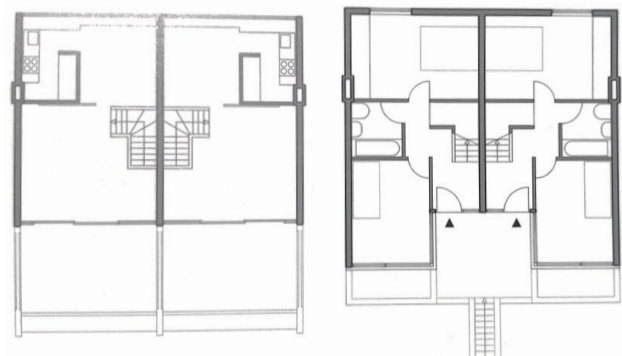
4.6.14

az önkormányzati irányvonalaknak megfelelő bevilágítást és az autós közlekedés hurokszerű megoldását is kritizálták. Schlaffenberg kijelentette, hogy nem hajlandó támogatni a terveket. Ennek végzetes következményei is lehettek volna, hiszen az előkészületek már előrehaladott fázisban voltak. Sydney Cook azonban a kezdetektől támogatta Brown elképzeléseit és nem volt hajlandó engedni. Végül Schlaffenberg, a várostervezési bizottság döntő gyűlésének előestéjén telefonált Brownnak. Úgy döntött, hogy experimentális jellege miatt mégis támogatni fogja. Másnap a tanácskozáson, miután az építész bemutatta a terveket, a bizottság üdvözlőalkalmában tört ki. Állva tapsolták meg Neave Brownt. A telep végül 518 lakást számlált, ami 1664 alvóhelyet jelent. Az Alexandra Road Estate lakószűrűsége tehát az államilag megengedett legmagasabb volt, 210 ppa (519 ember/hektár).

Az Alexandra Road Estate két másik fontos része, a 16 000 négyzetméteres park, illetve a D-grid. A parkot Brown az egész telep központi elemeként

4.6.13

4.6.15

4.6.16

4.6.16

Alexandra Road Estate,
A park felől a B blokk
"hátlját" nézve.

4.6.17

Alexandra Road Estate,
Támfal és pad a parkban.

4.6.18

Alexandra Road Estate,
A közösségi ház központi
terme, kilátással a parkra.

4.6.19

Alexandra Road Estate,
A D-grid és a Rowley Way
találkozásánál: lent a közösségi
ház, lent a központi tér
és az elsüllyedt kert.

álmodta meg, melyet az épületek, mint egy festményt, körülölelnek. A zöldterület játszótereire az önkormányzat kissé megkérdőjelezhető előírása az volt, hogy korcsoportok szerint legyenek szétválasztva. Ennek eredményeként a park részei nyugat-keleti irányban a következők: Sportcentrum és kültéri sportpálya, 1. játszótér idősebb gyerekek számára, 2. és 3. játszótér, nyitott füves terület, és végül a 4. és 5. játszótér a legfiatalabb gyerekeknek. A parkot északról a B blokk mögötti gyalogos utca, délről pedig egy fás sétány határolja, melyről hidak vezetnek át a C blokk és az Ainsworth Estate közötti sétálóutcára. Az Alexandra Road Parkot 2013-ban a lakók kezdeményezésére, állami támogatásból felújították, úgyhogy ottjártamkor gyönyörű-

en festett. Egy igazi városi oázis, ami tele van rejtett kis zugokkal, amiket az ember csak fokozatosan fedez fel. A növények, a táj és az épített elemek tökéletes harmóniában egészítik ki egymást. Brownt munkájában Anglia egyik első neves női tájépítésze, Janet Jack segítette, akivel a FRE-nél is együtt dolgoztak. A játszótérek valóban tematikusak. Hangelatuk és kialakításuk eltérő. Mindegyiknél egyénileg tervezett hintákat, csúszdákat és tereptárgyakat találunk. Ránézve az alaprajzra, feltűnhet a sok átlós irányú vonal. Erre a tervezők elmondása szerint azért volt szükség, hogy az egyes területeket körülölelő falak hosszabbak legyenek, ezáltal tágasabb térérzetet kialakítva. A park legkisebb elemei is gondosan megtervezettek. A padoktól kezdve a füves és burkolt részeket elválasztó fa támfalakig minden egybefüggő és egynemű építészeti nyelvvé olvad össze.

4.6.17

A zöldterület keleti csücskében található a közösségi centrum viszonylag kicsi, ám annál lenyűgözőbb épülete. Tömege a park fölé emelkedik, ebbe az irányba néző hosszú ablaksora mintegy felügyeli azt. Az Ainsworth Estate felől a terepszintről és a Alexandra Road Estate felől is megközelíthetjük. Az épület déli csücskének hajóorra emlékeztető formája finoman, de egyértelműen kiemeli központi szerepét. A közösségi ház belső elrendezése végtele-

4.6.18

nül egyszerű. Szerencsére egyik nap reggel végigjártam, mivel előterében éppen a hetente megrendezett biovásár működött. Központi terméből, ami mostanában leginkább judo edzések helyéül szolgál, gyönyörű kilátás nyílik a park és a lakótelep irányába is. A tetőteraszán elhelyezett felülvilágítóknak köszönhetően a nap minden percében rengeteg fényt kap. Még mindig láthatók és használhatók a Brown által tervezett eltolható válaszfalak, melyek segítségével kisebb-nagyobb területeket lehet lehatárolni a foglalkozások jellegéhez igazodva. A hajóorrban az építész védjegyének számító csigalépcső vezet az alsó szintre és a tetőteraszra is. A konyhapult alsó ablakkeretekhez kapcsolódó csempéinek meghajlítása és a vizesblokk kialakítása mind-mind csatlakoznak azokhoz a részletekhez, amik Brown tehetségét, lelkesedését és elhivatottságát jelzik.

A közösségi ház a telep keleti végében található úgynevezett D-grid része. Ez nem más, mint egy végtelenül összetett, a különböző funkciók összes fontos kapcsolatára és a használók minden lehetséges útirányára figyelemmel lévő rendszer. Kialakítása nem tökéletes, nem éri el azt a teljesen egyértelmű átláthatóságot, amit Brown szeretett volna, de komplexitásához mérten így is lenyűgöző építészeti teljesítmény. Egy területen belül találkozott az Alexandra Road Estate összes különböző szintje: a garázsok és az autós forduló, a Rowley Way, a telek északi határa felé vezető utca és legfőképpen a közösségi ház. A Rowley Way ezen vége térére szelődik, ahol a boltok kaptak helyet. Ehhez a térhez kapcsolódik az iskola egyik bejárata, egy hosszú rámpa, ami a közösségi házhoz, egy lépcső, ami az autóforduló-

hoz és egy, ami egy kis "elsüllyedt kertbe" vezet. Utóbbi a kocsma terasza lett volna, azonban a funkciót végül elvetették. Az egymásra rakódó szintek között több csigalépcső is átjárást biztosít.

„A közösségi ház kapcsolódik az alatta lévő iskola konyhájához és előcsarnokához; a csoportszobák két hosszú szárnyba rendeződnek, melyek végében az iskola játszótérre található, amihez az ifjúsági klub közvetlenül csatlakozik, így a gyerekek közösen is használhatják; az iskola kertje összeköttetésben van a parkkal; az iskola hátsó falai a telephez vezető sétányt és rámpákat tartják. Egyrészt ezek a kapcsolatok összetartják az egész tervet, másrészt ez a fajta integráció szintezés nagyon sok pénzt takarított meg. Az épületek és funkciók összefonódása miatt volt lehetőség a terek, lépcsők, rámpák, stb. kialakítására.”¹

/ Neave Brown

¹ | Neave Brown in Conversation with Mark Swenarton & Thomas Weaver, AA files 67, 87. o.

4.6.19

A közösségi ház alatt található az egész telep fűtéséről gondoskodó kazánház is, melynek három magas kéménye már messziről észrevehető. Az ifjúsági klub egy igazi rejtett kincs. Az északi irányba futó megemelt utca alatt található. A fényt az itt elhelyezett nagy felülvilágítókon keresztül kapja. Eredetileg nem szerepelt a programban, azonban Brown nélkülözhetetlennek tartotta, ezért belerajzolta a tervekbe. Sokáig csak kiszolgáló melléképület néven szerepelt. Így mikor már a tervezés kései szakaszában sűrű bocsánatkérések közepette tájékoztatták az építész, hogy egy ifjúsági klubra is szükség volna, Brown mosolyogva csak annyit felelt: *„Talán pont tudok is egy sarkot, ahol lenne neki hely.”*¹

Az Alexandra Road Estate Neave Brown modernizmusról alkotott nézeteinek végső kinyilatkoztatása. Egy lehetséges válasz arra nézve, hogy a tradicionális angol lakásépítés hagyományát, ami a 18-19. századi sorházas beépítéséken alapszik (például Bath²), hogyan lehetséges összeegyeztetni a 20. századi városi élet igényeivel. Mivel az épületek kiemelt szerepe helyett az utcára és a városi térre helyezi a hangsúlyt, képes szervesen illeszkedni az őt körülvevő városszövethöz. Az épületek nem az őket körülvevő tér fölé magasodnak, hanem ők maguk definiálják azt. Az Alexandra Road Estate történeti formákhoz kötődő külsődleges, esztétikai jegyeit már sokan taglalták, azonban kevesen fordítottak figyelmet arra, hogy a telep gondosan megtervezett téri

szekvenciái milyen módon hasonulnak a hagyományokhoz.

Szorítkozzunk a lakásokhoz vezető út térsorozatainak elemzésére. Egy tipikus második világháború utáni, modernista lakótelep esetén ez a következő: utca (határ), lakótelep területe (átjárás), épület előtere (várakozás), lift, lépcsőház, szintenkénti előtér, belső vagy függőfolyosó, lakás. Ezzel szemben egy tradicionális utcai sorháznál: utca, lépcsők, lakás. Könnyen megérthetjük, hogy az előbbi miért okoz egyfajta téri megkülönböztetettséget. Ahelyett, hogy a publikus térből, a város teréből közvetlenül saját, privát terünkbe jutnánk, végig kell haladnunk egy sor olyan szituáción, amik mind közösségi terek és a mindennapi élet világától bizonyos szempontból nézve elkerítettek. Oscar Newman amerikai építész a 70-es évek elején adta ki *Defensible Space* (Védhető tér) című könyvét, amiben statisztikai adatokkal és egyéb felmérésekkel is alátámasztotta azt, hogy a lakótelepek belső közösségi terei, minél több ember osztott felügyelete alá tartoznak, annál inkább elhanyagoltak és elhagyatottak.³ A felelősség elosztása többnyire a felelősségérzet csökkenéséhez vezet. Newman nem volt a környezeti determinizmus híve, azonban azzal egyetértett, hogy a minket körülvevő tér jellege befolyásolhatja viselkedésünket. Brown hasonlóképpen vélekedik: az épített környezet nem határozza meg, de befolyásolhatja használóinak aktusait is gesztusait.⁴ Az angol építész camdeni

¹ | Mark Swenarton: *Cook's Camden, The Making of Modern Housing*, 94. o.

² | A bathi Royal Crescent sorház a györgy-kori angol építészet egyik legjelesebb emléke.

³ | Oscar Newman: *Creating Defensible Space*

⁴ | Egy Neave Brownnal készített videóinterjú alapján: <https://vimeo.com/170277876>

munkáinak tervezésekor még nem ismerhette Newman munkásságát, azonban ha megvizsgáljuk épületeit, úgy tűnik, hogy megelőzte kortársát.

A WS-i sorháznál logikus volt a bejáratok és az utca között közvetlen kapcsolatot kialakítani és Brown arra is figyelt, hogy mind az alsó, mind a felső bejárat esetében egy rövid lépcsőn át érkezzenek meg a lakók ajtajaikhoz. Az Alexandra Road Estate esetében ez korántsem ilyen magától értetődő. Megfigyelhetjük, hogy a telep összes lakásánál – kivéve az A blokk legfelső emeletén – ugyanezen a térsorozaton megyünk keresztül. A város utcáiról befordulunk a Rowley Wayre, ami bár egyértelműen a telephez tartozik, mindenki számára szabadon bejárható. Innen lépcsők és átkötő hidak vezetnek közvetlenül minden bejárati ajtó elé. Akárhol is lakunk, az a szekvencia melyen végighaladunk, egyértelműen megkülönböztethető. Brown még arra is figyelmet fordított, hogy az A blokk többszintes lépcsőinek valamennyi fordulóját különbözőre tervezze. A közlekedési rendszer kialakítása miatt az 5. emeleten húzódó gyalogjárók is inkább az utcahálózat részének érződnek, mintsem a lakások elérését szolgáló függőfolyosóknak. Talán olyan történelmi városokhoz lehetne ezt hasonlítani, melyek domboldalra épültek és utcáik, lépcsőik, átjáróik, sikátoraik, bár eltérő szinteket kötnek össze, mégis egybefüggő rendszernek tűnnek. Mikor a telepen járva le-föl mászkáltam a kültéri lépcsőházakban,

nem éreztem, hogy privát területre tévedtem volna és a lakók reakcióiból ítélve ők maguk sem betolakodóként tekintettek rám.

Ezzel kapcsolatban érthetjük meg azt is, hogy Brown miért nem tartotta egyértelműen jó ötletnek, hogy a Rowley Wayen csak gyalogosok közlekedhessenek. A telep főutcája ugyanis valójában egy mesterséges, épített felület. Alatta nem talaj, hanem a mélygarázsok üres tere található. Ezt, bár mikor rajta állunk könnyen elfelejtjük, de a lefele vezető csigalépcsők és a garázsokat természetes fénnel ellátó aknák látványa utal rá. A Rowley Way tehát inkább egy utca hasonmása. Szerencsére kiválóan elfedi ezt, de ez a kettősség az építészeti koncepció leginkább kérdőre vonható eleme. Véleményem szerint ez a felvetés az épület értékét nem csökkenti, de nagyon elgondolkodtató.¹

Az Alexandra Road Estate teljes kiterjedésében egy összefüggő építészeti gesztus. Elemeinek egymásra utaltsága szembetűnő, ezért olyan fontos az a minden részletre kiterjedő figyelem, amivel Neave Brown kitüntette. Hadd mutassak be két ilyen kis részletet.

1: A privát és publikus terek vizuális megkülönböztetése az épületen mindenhol megtalálható fém korlátok esetén is látszik. Míg a publikus tereknél (utca, padok, lépcsőkorlát, felső folyosó) a fém halványkék, addig a privát teraszok mellvédjének tetején pirosra színű.

2: A Rowley Way mesés szép terrakotta burkolatának kiosztása sem csak esztétikai megfontolásból született. Az utcát két sávra lehet bontani. Az egyik, A blokkhoz közelebbi része maga a sétány és e mentén találhatóak az épület tömegébe integrált padok is. A másik fele keskenyebb, innen a B blokk lakásaihoz vezető lépcsőkre lehet feljutni.

Ebben a sávban láthatjuk az utcaszintbe ültetett fákat is. Ez a felosztás távolabb tartja a járókelőket az alacsonyabb B tömbtől, aminek lakásai különben jóval intenzívebb kapcsolatban lennének az utcával, mint szembeszomszédai. Mindkét sáv burkolata

¹ | Ez az elemzés, saját gondolataimmal és megfigyeléseimmel kiegészítve Luis Manuel Diaz a témában írt több esszején és disszertációs dolgozatán alapszik.

hosszirányú, de eltérő kiosztású. A kettőt pedig a téglákból harántirányban kirakott, körülbelül 40 cm-es rész választja el egymástól. Ezt az utóbbi részletet még sehol nem láttam leírva, és még mennyi további várhat felfedezésre!

A modernizmus vasbeton burka mögött tehát itt is szociális, társadalmi és közösségi értékek határozták meg a tervezést. Brown ki nem állhatta az angol kasztrendszer, megvetette a magasban rejtőző, basáskodó hatalom és a kizsákmányolt és aluliskolázott szegénység kettősségére épülő elitista ideológiát. Egy igazságos, egalitárius társadalomban hitt és ehhez elengedhetetlennek tartotta a kontinuitás és a kapcsolódás fogalmait. Ez a decentralizált és dehierarchizált gondolkodás az épületein is megmutatkozik. A WS, a FRE és az ARE valamennyi lakásnak közvetlen kapcsolata van az utcával, a lakók már a bejárat ajtókból egyenesen a szabadba jutnak. Emiatt egyik lakás, egyik emelet sincs kitüntetett szerepben a többihez képest, hanem egybeolvadnak egy nagy, együtt lélegző tömeggé és közösséggé. Az a fajta odafigyelés, átgondoltság, elkötelezettség és az e mögött lévő sziklaszilárd eszmei háttér, mellyel Brown megközelítette ezeket a feladatokat, páratlan és példamutató. Korát meghaladó elképzelései tanulságul kell hogy szolgáljanak a jelen és a jövő építészeinek.

4.6.20

Alexandra Road Estate,
Az ifjúsági klub felülvilágítója,
hátterben az A blokk.

4.6.21

Alexandra Road Estate,
A központi tér irányából
az autóforduló, jobbra
az iskola egyik kijárata.

4.6.22

Alexandra Road Estate,
mélygarázsok, felettük
a Rowley Way

4.6.24

4.6.23

4.6.23

Alexandra Road Estate,
központi tér, felfele a közösségi
ház, lefele az elsüllyedt kert

4.6.24

Alexandra Road Estate,
A telep nyugati vége, előttünk
a B blokk, középen lejáró
a garázsokhoz.

4.6.25

Alexandra Road Estate,
A Rowey Way burkolata.

4.6.26

Alexandra Road Estate,
A telep keleti végéből visszanézve,
lent az autóforduló, fent az A blokk.

4.6.25

4.6.26

Más camdeni tehetségek

A 60-80-as évek camdeni szociális lakásépítésének legnagyobb hatású építész-e egyértelműen Neave Brown volt. A FLE és az ARE tervei az egész világon ismert-té váltak. Egy japán építészeti magazin is hosszú cikket szentelt nekik.¹

Az elhúzódó építkezések és a 80-as évek megváltozott politikai hozzáállása miatt egy időre feledésbe merültek, de erre majd még visszatérünk. A 60-as években Sydney Cook alatt dolgozó más fiatal építészek nagyon sokat merítettek Brown munkáiból. Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy saját terveik ne lennének hasonló minőségűek. Mint már említettem Cook ebben a tekintetben is hajtha-tatlan volt. Csak olyan tehetségeket vett magához, akikben teljes mértékben meg-bízott. Ezen építészek egyike volt a magyar származású Tábori Péter, aki saját elmondása szerint kifejezetten azért ment Camdenbe, mert Neave Brown is ott dolgozott.² Rajta kívül a később legfontosabb szerepet betöltő építészek Bill Forrest, Gordon Benson és Alan Forsyth voltak, akik mind AA-n végzett tanulmányaik befejezése után nem sokkal kerültek az önkormányzathoz. A to-vábbiakban bemutatom az ő camdeni munkásságuk legjelesebb példáit, azonban a dolgozat terjedelme és strukturálása miatt Brownénál jóval rövidebben és tömörebben. Persze ez nem azt jelenti, hogy az általuk tervezett telepekkel ne lehetne ugyanúgy hosszú oldalakat megtölteni!

¹ | Alexandra Road, Fleet Road, Winscombe Street, A + U, 122 (November, 1980)

² | Londond's Great Experiment in Urban Housing. Symposium Talk no.6

Tábori péter — Highgate New Town

4.7.1

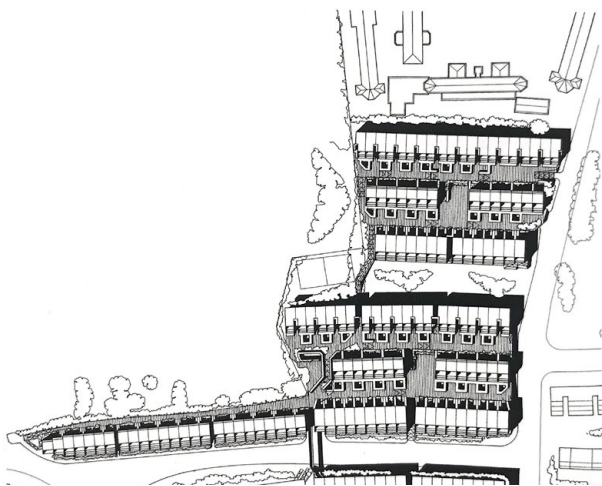
Tábori Péter az 56-os forradalmat követően utazott Londonba, ahova korábban emigrálásra kényszerülő szüleit követte. Ekkor még csak 16 éves volt. Megtanult angolul és 58-ban felvételt nyert az egyik legnevesebb angol építészeti képzésre a Regent Street Polytechnicen.¹ Gyakornokként Goldfinger Ernőnél dolgozott, diplomakonzulense pedig Richard Rogers volt, aki nagy hatással volt rá. Diplomamunkáját egy véletlen folytán arra a telekre tervezte, melynek beépítésével később Sydney Cook is megbízta. Tábori három fő irányvonalat szabott a tervek kidolgozásához. Egyrészt el akart kerülni, hogy az újonnan épített telepek önmagukba forduló, elzárt elemekként jelenjenek meg a városszövetben. Ezzel párhuzamosan ellenezte a várostervezési iroda azon véleményét,

hogy az egész fejlesztésre kijelölt területet újra kell építeni. Ahol csak lehet, szerette volna megtartani és felújítani a meglévő házakat. Másodsorban Jane Jacobs, illetve Alexander és Chermayeff írásaink² tanulságait követve úgy vélte, hogy a közösségi terek elhanyagoltságának megelőzésére, a privát és publikus funkciók éles elválasztása nyújt megoldást. Tehát Brownhoz képest eltérően viszonyult ehhez a kérdéshez. Végül pedig nagy hangsúlyt helyezett a lakósűrűsége. A korszak új építésű lakótelepeit vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy sok esetben nem sikerült növelniük a telkek lakósűrűségét, pedig céljuk éppen a lakáshiány leküzdése lett volna.

¹ | Ma University of Westminster

² | Jane Jacobs: *The Death and Life of Great American Cities* & Alexander and Chermayeff: *Community and Privacy, Toward a New Architecture of Humanism*

4.7.2

Táborit egy elég nagy terület kidolgozásával bízták meg, ami több kisebb telket is tartalmazott. Ez volt a Highgate New Town (Whittington Estate) beruházás. A programban sok közösségi és egyéb funkció is szerepelt. Az ambiciózus projektnek a politika gátat szabott, amikor az új, konzervatív önkormányzat visszatartotta a további fázisok építését. Végül a második fázis Bill Forrest tervei alapján megvalósult, de ezen kívül Tábori elképzeléseiből csak az általa tervezett első fázis került kivitelezésre.

Az építés elképzelése az volt, hogy a korban elterjedt „cluster” (fürt, halmaz) koncepciót, amit többek között a Team 10 tagjai is használtak, de Christopher Alexander is megemlíti őket, ötvözze a Neave Brown által kidolgozott utcaorientált kiala-

kítással. Tábori fürtjei két sáv mélygarázsból és az ezek fölé épített három sávnyi teraszos lakóépületből állnak. A középső sáv közepén megszakad annak érdekében, hogy ide közösségi és játszótér kerülhessen. A beruházás első, megépült fázisa két ilyen fürtöt jelentett, a legdélibb sáv esetén az utca mentén meghosszabítva. A két halmaz között egy nagyobb zöldterület húzódik, nyugati szélén sportpályával. A végeredmény az Alexandra Road Estate alacsonyabb, jobban szétterülő, beton helyett homokszínű téglából épített kistestvére. A fürtök két délebbi épületsávjában lévő lakások bejárata északon van, így déli homlokzatuk teljes egészében nagy teraszokból áll. A többi sáv lakásainak megközelítését az ARE-hez hasonló módon, szakaszosan közbeiktatott kültéri lépcsőházak biztosítják.

A lakások főként egy- és kétszintesek. Összesen 275 található belőlük a megépült két fürtben, ami 214 ppa (529 fő/hektár) lakósűrűséget jelent. Táborinak tehát sikerült kidolgoznia egy olyan sémát, ami gyakorlatilag akárhányszor megsokszorozható, viszonylag alacsony és családiás, mégis kifejezetten intenzív beépítés. A lakások alaprajzi elrendezése esetén sokkal több variációt dolgozott ki, mint Brown. Ezek átgondoltsága és funkcionális rendje minden esetben egyenértékű Brown terveivel, mégis egyediek. A flexibilis alaprajz modernista elve

4.7.3

4.7.1

Highgate New Town,
A telepre bevezető egyik lépcső.

4.7.2

Highgate New Town,
helyszínrajz

4.7.3

Highgate New Town,
A telep egyik hosszanti utcája.

4.7.4

Highgate New Town,
A telep egyik központi játszótere.

4.7.5

Highgate New Town,
A legdélibb tömb .

4.7.6

Highgate New Town,
metszet

itt is megmaradt, hasonlóan használható tolóajtókkal, de érdemes megfigyelni a közlekedők centrális elhelyezését. Brown alaprajzaiban visszatérő elem volt a körkörös közlekedés biztosítása, itt azonban egyértelműen megjelenik az axiális rendszerezés. A lakások nappalija minden esetben a teraszra nyílik, a már megszokott üvegezett felületeken keresztül. A konyhák pedig kivétel nélkül az utcákra néznek, ezzel biztosítva a közterületek felügyeletét.

Tábori Péter Highgate New Town-i lakótelepének legmeggyőzőbb tulajdonsága, hogy kisebb lépékűnek és szellősnek (már-már kertvárosiasnak) tűnik, miközben belvárosi sűrűséget ér el. Ez a nyugodt környezet minden bizonnyal a közösség összetartását is elősegíti. Mikor a Whittington Estaten sétáltam többször elbiciklizett mellett egy kislány. Egy idő után meguntta, hogy egyedül kénytelen játszani, úgyhogy megállt az egyik lakás előtt és bekiabált az ablakon. Nem sokkal később már ott állt a teraszon barátja is, akit most nem engedett ki édesanyja, de percekig önfeledten beszélgettek. Egyikük az utcán, másikuk a teraszon.

Tábori Péter még két másik épületet tervezett Camdenben. Ezek közül én a Polygon Roadnál található Oakshott Courtot is meglátogattam. Erről a telepről nem rendelkezem tervrajzokkal és más források is csak mellékesen említik. Ettől függetlenül figyelemre méltó terv. Camden a Temzéhez közelebb lévő belvárosiasabb régiójában található. Az L alakú beépítés külső oldalaival elfordul az öt körülvevő utcáktól, azonban védett belseje felé három egymás feletti szintből álló teraszai néznek. Teljes felületükön vörös téglá homlokzatai – bár Tábori eredeti elképzelése szerint betonból lettek volna – vizuálisan elkülönítik a többi camdeni lakóteleptől. Sajnos az L alakzat üres sarkába tervezett köztér nem valósult meg (helyén jelen-

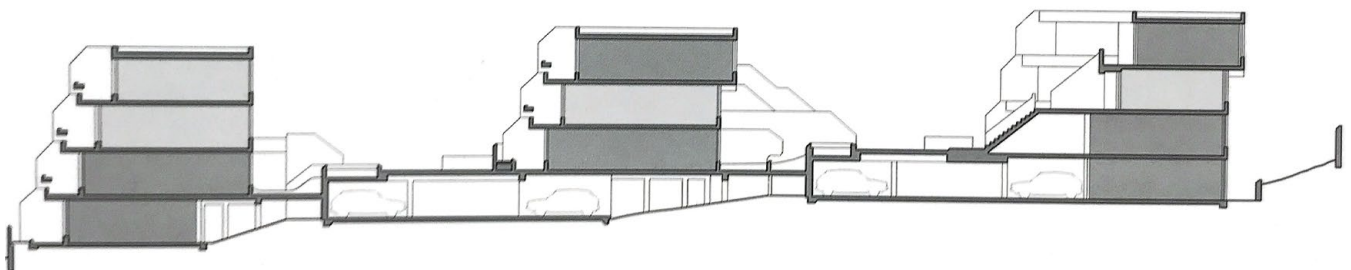
leg egy elhagyatott földhalom található), a Polygon Road Estate így is emlékezetes, mind megjelenése, mind pedig szokatlan téri elrendezése miatt. Remélem, hogy a későbbiekben nagyobb figyelmet szentelnek neki mások is.

4.7.4

4.7.5

4.7.6

4.7.7

4.7.8

4.7.7
Oakshott Court,
A telep egyik utcája.

4.7.8
Oakshott Court,
A telep a sarokban lévő
zöldterület irányából.

Benson & Forsyth — Branch Hill Estate

4.8.1

Az első két építész, akik csatlakoztak Neave Brown mellé az ARE tervezésénél Gordon Benson és Alan Forsyth voltak. A két fiatal tehetség nem sokkal előtte végzett az AA-n. Saját elmondásuk szerint inspirációik sokfelől érkeztek. Egyrészt modernisták voltak. Kifejezetten nagy fontossággal bírt számukra Le Corbusier velencei kórház terve, ami egy szőnyegszerű terv volt, tetőablakkal és több szintes közlekedőrendszerrel. Másrészt legalább ilyen fontos példakép volt számukra a zseniális Charles Rennie Mackintosh munkássága. A skót építész házaiból több jellegzetes motívumot is átvettek. Ezek egyike egy úgynevezett elképzelt fal használata alaprajzaikban. Ez a vonal a ház egymástól eltérő tereit választja el, például a lakó és a közlekedő funkciókat. Azt a gyakorlatot is Mackintoshtól lesték el, hogy a különböző rendeltetésű terek karakterét a velük szomszédos terekkel

kontrasztban alakították ki. Ez a valóságban azt jelentette, hogy például egy sötétebb közlekedőt egy világos, tágas szoba követett.

Első saját megbízásukat két évvel azután kapták, hogy elkezdtek dolgozni az ARE-en. Rögtön a politikai csatározások sűrűjébe csöppentek, ugyanis a későbbi Branch Hill Estate telke – a Branch Hill Lodge – Camden legtehetősebb, arisztokrata részén volt. Mindenki elképzelheti, hogy a környék lakói és legfőképpen a szavazataikat féltő konzervatív politikusok mennyire ellenezték, hogy a területen szociális önkormányzati bérlakások épüljenek.

Ez a csatározás odáig fajult, hogy bár a telket már 65-ben megvásárolta az önkormányzat, az építkezés csak 74-ben vette kezdetét. Ez alatt az idő alatt több különböző terv is készült a területre, melyek némelyike több nem lakhatási funkciót is tartalmazott és szomszédos telkek fejlesztését is felvetette, végül

a Highgate New Townhoz hasonlóan itt is csak a program legalapvetőbb része, egy mindössze 42 lakást számláló, azonban lélegzetelállítóan gyönyörű teraszos elrendezés valósult meg.

A telek sok mindenben megnehezítette az építészek dolgát. Lejtése elég meredek, a talaj rossz állagú és a bekötő utak is hiányoztak. Nagyon alacsony, 30 ppa-s lakósűrűséget írtak elő, ami az állami támogatás mértékét szinte teljesen lecsökkentette. Mindez és a várhatóan magas építési költségek előrevetítették azt a botrányt, amit az átadott Branch Hill Estate pénzügyi vonatkozásai váltottak ki. A telepet a mai napig többen illetik a valaha épített legdrágább szociális lakhatás jelzőjével. Bár politikai története sokatmondó és tanulságos, a továbbiakban az épületek bemutatására helyezem a hangsúlyt.

A Branch Hill Estate-en járva valóban nehéz elhinni, hogy önkormányzati bérlakásnak épült. Gyakorlatilag egy erdő közepén található és egész megfogalmazása leginkább egy nagyon ízléses és visszafogott, de jómódú villapark hatását kelti.

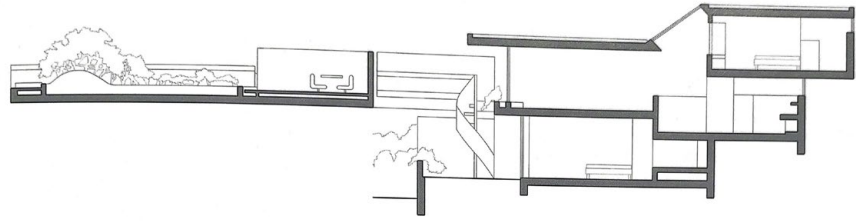
4.8.3

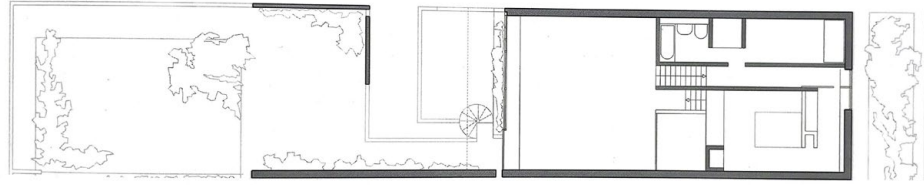
4.8.2

4.8.1

Branch Hill Estate,
Az egyik lejtőirányú utca.

4.8.2

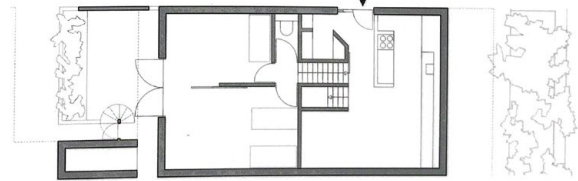
Branch Hill Estate,
Fent: tetőterasz és átvezető híd
Lent: keresztirányú köz és terasz

4.8.3

Branch Hill Estate,
Az egyik lejtőirányú utca, lentről.

4.8.4

Branch Hill Estate,
A legfelső sor lakás
metszete és alaprajzai.

4.8.4

A telep kétfelé oszlik. Egy feljebb kezdődő, soronként 4 ikerházból álló és egy 1 sorral lefelé elcsúsztatott, soronként 3 ikerházból álló részre. Ez összesen 42 lakást jelent. A lakásokat lejtőirányú lépcsők választják el, ezeken keresztül lehet bejutni, az oldalon nyíló lakásokba. A sorokat pedig ezekre merőleges átjárók különítik el egymástól. A parkolót a lejtő legtetetjén a domb alá rejtve alakították ki.

Az épületek külső megjelenése még az eddig bemutatott camdeni telepeknél is részletesebb. Mikor a Branch Hillen jártam, a nap szerencsére néha-néha kisütött. Az, ahogy a napsugarak és árnyékok rávetültek az erezett fehér betonfelületekre és ahogy a vörös téglaburkolaton megmaradt nedvesség csillogott, lenyűgöző látványt keltett. A lakások hátrafelé és oldalirányba bezárkóznak, itt csak keskeny fekete fa ablakok törik meg a simára csiszolt betonfalakat. Déli irányban azonban a házak feltárulkoznak, a már jól ismert teljes szint magasságú üvegfelületekkel. Fontos kiemelni a vízszintes földemlemez és a függőleges védőfalak felületi megkülönböztetését. Előbbieknél a fa zsaluzatot vízszintesen, utóbbiaknál függőlegesen használták, kiemelve tektonikai szerepüket. Könnyedebb, fehérre festett fém elemek is megjelennek. Ezek az alsó és felső szintet összekötő csigalépcsők és a tetőteraszok hálós mellvédei. A részletek kidolgozottsága még ennél jóval tovább is terjed, a Branch Hill Estate esztétikai minősége valóban szemképrázta.

A házakba belépve hasonló kifinomultsággal találkozhatunk. A belépés után a lakások teljes szélességükben feltárulkoznak. Hátirányban a konyha, dél felé pedig egy rakodóelőtér és a le-föl induló lépcsők találhatóak. Az alsó szinten egy fürdőszoba és két, tolóajtóval elválasztott hálószoba található, melyek egy teraszra nyílnak (akárcsak a WS esetében). Ha felfelé indulunk, fél szint eltolással a nappaliba jutunk, ami teljes szélességében megnyílik a hatalmas üvegfelületeknek köszönhetően. Innen egy híd vezet – a keresztirányú átjárók fölött – a soronkövetkező ház tetején lévő tetőteraszra. Ezek az óriási tetőteraszok a Branch Hill Estate igazi gyöngyszemei. Bár elsőnek azt gondolhatnánk, hogy kissé öncélúak egy szociális bérlakás esetében, valójában nagyon pragmatikus érvek is szólnak mellettük. Ha a talajszinten lévő teraszoknak kellene hasonló méretűnek lenniük, akkor a telep sűrűsége még alacsonyabb lett volna, ezzel csökkentve az állami támogatást, és a költségek is megnöttek volna a hosszabb utcahálózat kialakítása miatt. A nappaliból újabb lépcső vezet fel a legfelső galériaszintre. Itt található egy nagy fürdőszoba és a szülői háló. A lépcső fölötti tetőbevilágító fényel árasztja el az alsó szinteket. Az ebédlő-nappali-galéria eltolásai miatt itt kétszintes belmagasság alakul ki. Ennél a térsorozatnál egyértelműen követhető a Mackintoshtól átvett kontrasztok használata. A fényárban úszó és tágas nappaliból a keskeny

4.8.5

lépcsőn át egy viszonylag zárt és szűk közlekedőbe jutunk, majd egy kicsi gardróbban keresztül befordulunk a hálószobába, ahonnan nézve ismét feltáru-
l előttünk az egész lakás. Kilátunk a teraszra és a környező fák lombkoronájára. Majdhogynem hihetetlen, hogy ezeket a tereket is az önkormányzati bérlakásokra előírt Parker Morris Szabványok alapján alakították ki.

Az alsó két sor házai kismértékben különböznek. Nem rendelkeznek tetőbevilágítóval és galériaszinttel. Emiatt a szülői hálók a Neave Browntól átvett módon egy gardrób és egy tolóajtó közbeiktatásával vannak leválasztva a nappalítól. A legdélibb sor lakásainak nincs saját tetőterasa (eredetileg lett volna, az előttük lévő földhalom tetején), de ezt kárpótolva, jóval nagyobb alsó teraszok tartoznak hozzájuk.

A Branch Hill Estate a camdeni telepek közül a legkifinomultabb. Egy olyan kor emléke, amikor – még ha részben politikai indokok miatt – a pénz és egyéb nehézségek háttérbe szorultak, előtérbe engedve az emberek érdekeit.

Bensont és Forsytht egy kisebb (Mansfield Road és Lamble Street) és egy nagyobb (Maiden Lane)

fejlesztéssel is megbízták még Sydney Cook ideje alatt. Ezek közül az előbbit én is meglátogattam. A Mansfield Road és a Lamble Street sorházainál a tervezőpáros gyakorlatilag városias környezetbe adoptálta a BHE belső téri rendszerét. Ezeknek az épületeknek a külső megjelenése sokkal puritá-
nabb, de a tetőteraszok és felülvilágítók sokkal szű-
kösebb helyen történő kompakt kialakítása kiemel-
kedő építészeti teljesítmény.

4.8.6

4.8.5

Branch Hill Estate,
A tetőteraszról a hídon áR
a nappali felé nézve.

4.8.8

Branch Hill Estate,
részlet a fehér beton
deszkázott zsaluzatáról.

4.8.6

Branch Hill Estate,
A nappaliból
a galériaszint felé nézve.

4.8.9

Branch Hill Estate,
Az egyik lakás.

4.8.7

Branch Hill Estate,
Az egyik keresztirányú köz.

4.8.10

4.8.11

4.8.10
Maiden Lane Estate,
utcai homlokzat

4.8.11
Maiden Lane Estate,
hátsó homlokzat,
fent tetőteraszok

Bill Forrest, Oscar Palacio — Russell Nurseries Estate

4.9.1

A camdeni önkormányzat kiemelkedő építészeinek sorában Bill Forrest az utolsó igazán jelentős név. Munkássága azonban nagyrészt feldolgozatlan. Sajnálatos módon 1990-ben elhunyt így személyesen nem tudott információkkal szolgálni a témát feldolgozóknak, tervekét és rajzokat sem hagyott maga után. Ettől függetlenül tudni lehet, hogy társai az egyik legtehetségesebb fiatal építésznek tartották. Ő is az AA-n végzett, majd Camdenbe kerülése után Sydney Cook megbízta az Elsfield Block megtervezésével. Ez a társasház egy jóval merevebb modernista szemléletet tükröz. Fehér tömbje és halványkék korlátjai inkább egy rendelőintézetre emlékeztetnek, de egy 75-ben végzett kutatás szerint lakói nagyon szeretik lakásaikat.¹ Az ő nevéhez

fűződik a Highgate New Town hasonló megfogalmazású második fázisa, amit azonban 30 év után lebontottak (25 éves élettartamra tervezték őket, helyükön egy új, passzívház-követelményeknek megfelelő szociális lakás épült). A Tábori Péter WE-jével szemközt található, 70-es évek második felében, Oscar Palacioval közösen tervezett Dartmouth Park Hill Estate jól érzékelteti, hogy Forrest pályafutásának második felében háttér fordított a modernizmusnak. A telep a posztmodern angliai megjelenésének egyik korai példája. Hangulata barátságos, de a kisméretű erkélyek és a minimálisra csökkentett közterületek tekintetében visszalépésnek tűnik. Természetesen végső értékeléséhez jóval több anyagra lenne szükség.

¹ | Mark Swenarton: Cook's Camden, The Making of Modern Housin, 292. o.

Végül pedig szeretném mindenképpen megemlíteni a Bill Forrest és Oscar Palacio által a 80-as években tervezett Russell Nurseries Estate-et. Ez a telep a camdeni önkormányzat építészeti osztályának utolsó megvalósult beruházása. Erről a fejlesztésről tényleg szinte semmilyen forrást nem találtam. Én is csak véletlenül botlottam bele, előtte nem is olvastam róla. A stílus szintén posztmodern, de véleményem szerint épületei sokkal meggyőzőbbek, mint a fent említett DPHE esetében. A tetőformák eltúlzott kiemelése, a kis körablakok és a helyenként a sarkokon megjelenő sarokablakok egyedi megjelenést és hangulatot kölcsönöznek az épületeknek. Legkiemelkedőbb tulajdonsága azonban egyértelműen a házak elrendezése. A telepre érve – bár egyértelműen éreztem, hogy egy koherens, stílusában összetartott, építészeti megtervezett környezetbe csöppentem –, nem gondoltam, hogy egy lakótelepen járnék. Olyan volt, mintha a városszövet egy kis szegletét véletlenül ugyanaz az építész tervezte volna. Ezt az érzést elősegítették a különböző méretű, magasságú és típusú épületek, melyek pont megfelelő mértékben törték meg a monotonitást. Volt amelyik közvetlenül az utcaszintről nyílt, volt, aminek a bejáratához lépcső vezetett fel, volt, ahol minden lakáshoz külön bejárat tartozott és olyan is volt, ahol nem. Bizonyos részre az autók is bejő-

hettek és az út mentén, a házak előtt parkolhattak, de gyalogosok számára elkerített utcákat is találtam. Az egész kissé hektikusnak, de mindezzel együtt olyannak tűnt, mint ami természetes módon fejlődött ki. Emiatt az utcák minden tekintetben városi utcának, a terek pedig minden tekintetben városi térnek érződtek. Az összetartás és a bensőséges azonban nem vész el, mert az építészeti megfogalmazás gondoskodott róla.

A telep részletes építészeti elemzéséhez sokkal több adatra lenne szükségem, de véleményem szerint ez az irány a ma építészetében is releváns lehet. Ezt az is alátámasztja, hogy a Neave Brownról elnevezett, önkormányzati szociális bérlakásoknak járó díjat 2019-ben a Mikhail Riches és Cathy Hawley által tervezett Goldsmith Street-i telep kapta, mely sok hasonlóságot mutat a Russell Nurseries Estate-nél megfigyelt alapelvekkel.

4.9.1

Russell Nurseries Estate,
A telep egyik sétálóutcája,
közvetlen utcai kapcsolattal.

4.9.2

Elsfield Block,
Bill Forrest első
camdeni társasháza (1966–70)

4.9.3

4.9.4

4.9.5

4.9.3

Russell Nurseries Estate,
Egy másik, autóforgalom
számára megnyitott utca.

4.9.4

Russell Nurseries Estate,
posztmodern részletek

4.9.5

Russell Nurseries Estate,
Balra többemeletes társasházak,
jobbra alacsonyabb sorházak.

Tom Kay, Edward Cullinan, Colquhoun & Miller, Catle Park Dean Hook és mások — Alexandra Road Stage 2, Leeighton Crescent, 5 Caversham Road, 11 Caversham Road

4.10.1

Colquhoun & Miller:
5 Caversham Road (1978)

4.10.2

Edward Cullinan:
Leeighton Crescent (1980)

4.10.3

Tom Kay:
Alexandra Road Stage 2 (1972-80)

Végül, csak nagyon röviden szeretnék említést tenni azokról a Sydney Cook ideje alatt épült fejlesztésekről, melyeket nem az önkormányzat saját építészei, hanem magán stúdiók terveztek. Ezek a teljes új épületállomány majdnem felét teszik ki.

Közöttük is találunk nagyon magas színvonalú példákat. Ilyen például a Tom Kay által tervezett Alexandra Road (második fázis), ami az ARE téglával leöntött párja lehetne vagy az Edward Cullinan nevéhez fűződő Leighton Crescent, mely tökéletesen illeszkedik az öt körülvevő villák sorába.

Kiemelném még az Alan Colquhoun és John Miller stúdiójának köszönhető Caversham Road 5. szám alatt álló beépítést, mely ékes példája eltérő stílusok illeszkedésének.

Camden a modern építészet szempontjából egyébként is nagyon érdekes. Területén található Anglia legnevesebb építészkari közül több is (például az AA) és hagyományosan sok építész választja otthonául. Ha erre járunk megnézhetjük az Egyesült Királyság egyik leghíresebb modernista épületét,

az Isokon Flats-t, de akár az Ernst Freud (Sigmund Freud fia) által tervezett Forgnal Close sötétbarna téglapületeire is rábukkanhatunk. Egy szó, mint száz, akit érdekel az építészet és a londoni Camdenben jár, mindenképpen szenteljen néhány napot ezeknek a csodálatos és lenyűgöző történetű épületeknek!

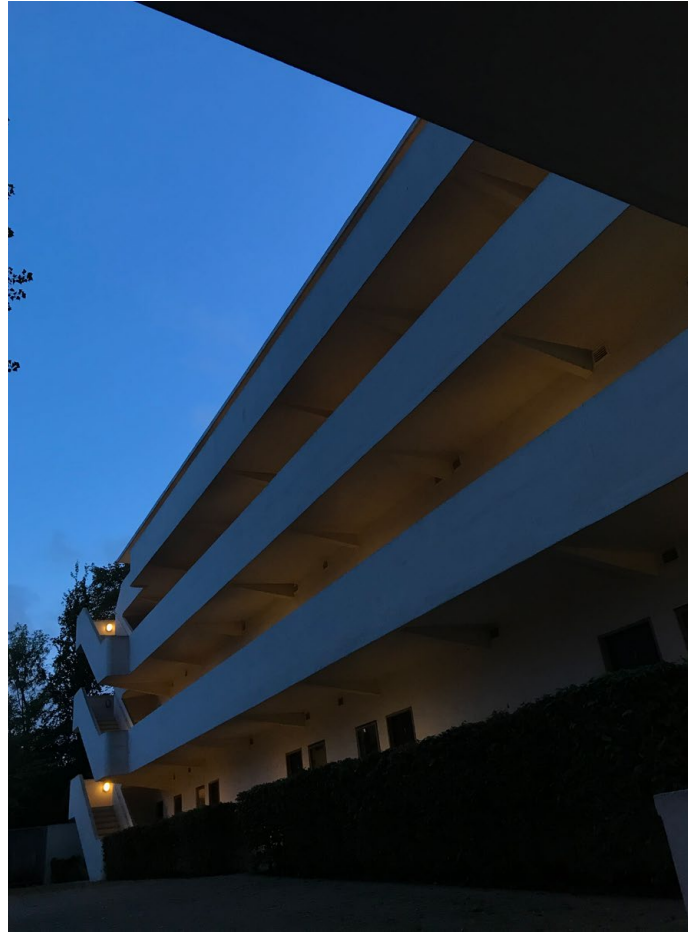
4.10.2

4.10.3

4.10.4

4.10.5

4.10.6

4.10.4
 Castle Park Dean Hook:
 11 Caversham Road (1974-76)

4.10.5
 Well Coates:
 Isokon Flats (1934)

4.10.6
 Ernst Freud:
 Frogna Close (1937)

Hibák és balszerencsék

A camdeni önkormányzati szociális lakásépítés eredményei vitathatatlanok. Sydney Cook, Neave Brown, Tábori Péter, Gordon Benson, Alan Forsyt, Bill Forrest és társaik bátor és állhatatos munkája lenyűgöző épületeket eredményezett. Az elkészült telepekről az építész szakma és a sajtó is szuperlatívuszokban beszélt, és a beköltöző emberek is elégedettek voltak. Akkor mégis, hogy történhetett, hogy Brown szavaival élve, munkájukat hosszú éveken át az utókor elfeledte? Hogy lehet, hogy bár a camdeni lakásépítés mind építészeti minőségét, mind újító szellemiségét tekintve egyenértékű a Deutsche Werkbund telepeivel, előbbiről még egyetemi tanulmányaim során egyszer sem hallottam?

Ennek okai több irányban keresendők. Az első ezek közül a leginkább az Alexandra Road Estate-et, de bizonyos mértékig más telepeket is érintő szervezési és kivitelezési hibák, illetve balszerencsés esetek sorozata. Az eddig bemutatott telepek között kevés olyat találunk, mely az eredetileg tervezett határidőre és költségvetésből épült meg.

A Fleet Road Estate végső átadása mintegy 10 évvel a tervek befejezése után, 1978-ban történt. Ennek fő oka, hogy a Camdeni Önkormányzat ennél a projektnél működött először kivitelezőként is. A koordinálatlan szervezést és a tapasztalatlan munkaerőt figyelembe véve nagy teljesítmény, hogy a telep végül teljes mértékben az eredeti tervek alapján épült meg. A Highgate New Town munkálatai szintén elhúzódtak. A kivitelező cég csődbe ment, és leváltásuk során komoly károk keletkeztek a már álló szerkezetekben. A Branch Hill pedig London történetének egyik leghosszabban elhúzóódó politikai csatározása, mely az épületekre szerencsére nem, de a költségekre mindenképp rányomta bélyegét.

A legnagyobb botrány azonban az Alexandra Road Estate körül zajlott. Átadásakor az eredetileg 3,5 év hosszúra tervezett építkezés már 6,5 éve folyt és az 5 millió fontos költségvetés közel

négyszeresére duzzadt. A munkálatok megkezdése előtt nem sokkal a kivitelező cég a megbeszéltektől eltérően úgy határozott, hogy a betonmunkákat kiszervezik egy alvállalkozónak, mely azonban nem volt hajlandó helyszínen öntött technológiát használni. Ez a tervek és a statikai számítások teljes revízióját jelentette. Cook hiába jelezte többször is az önkormányzatnak, hogy több építésre lenne szüksége, kérését mondvacsinált indokokkal elutasították. Brown beszámolója szerint az ARE-en dolgozó (legjobb esetben is csak 10-12) építész sokszor heteken keresztül az irodában aludt. A program fokozatos változása és bővülése is nagy mértékben megemelte a költségeket, ahogy az is, hogy a B blokk alatt a kivitelezők előre nem várt, rossz minőségű talajba ütköztek. A telek alatt futott a terület legnagyobb, viktoriánus korban épült csatornája, de erről az építészeket senki sem tájékoztatta. Az alapozásnak át kellett hidalnia, viszont ehhez a munkásoknak ki kellett bontaniuk a csatornát, ami semmilyen körülmények között nem volt engedélyezett. A felügyelő bizottság végül egy napot adott rá, amikor majd „félrenéznek”. Ezen a napon zúdult Londonra az elmúlt évek legerősebb felhőszakadása. A csatorna nem bírta és szétrepedt. Brown egyik reggel arra ért ki az építkezésre, hogy a telek közepén egy több méter magas gejzír lövell ki a földből, és kétségbeesett munkások ugrálnak körülötte.¹

A költségek növekedésének fő okai azonban ennél közvetettebb folyamatok voltak. A 70-es évek második felében az egész világot súlytó gazdasági válság következtében az infláció a 24%-ot is elérte. A kormány intézkedései munkaerőhiányt idéztek elő, ami a kivitelező cégeket nagyon nehéz helyzetbe hozta. A tradicionális konzervatív és munkáspárti ellentét átalakult, mindkét fél a jóléti állam leépítésében,

¹ | Andrew Freear: Alexandra Road, The Last Great Social Housing Project, AA files, 42.o.

az önkormányzati kiadások drasztikus csökkentésében és egy új, neoliberális, kontroll nélküli kapitalista rendszerben látta a jövőt. Az új tisztségviselők el akarták kerülni, hogy elődjük hibáiért őket vonhassák felelősségre. Mintha a tenni akarás vágya is kiveszett volna belőlük, csak saját karrierjükkel foglalkoztak. Ez vezetett ahhoz, hogy mikor hivatalos nyomozást indítottak az ARE ügyében, elsősorban azt remélték, hogy a történeteket az építész nyakába varrhatják. Ez persze nem így történt. A független állami szervezet által végzett eljárás az építészeket semmilyen tekintetben nem találta felelősnek.

Az önkormányzatnak több tízezer fontjába kerülő nyomozás végül alátámasztotta, hogy csak a különböző balszerencsés esetek együttállása és a képviselők könnyelmű hozzáállása okolható. Ez persze nem volt ínyére az eljárást kezdeményező politikusoknak, úgyhogy igyekeztek eltusolni az ügyet. Az évekig elhúzódó procedúra – hiába, hogy semmiben nem találták felelősnek – megtépázta Neave Brown reputációját. Emellett tökéletesen alátámasztotta az új politikai álláspontot, miszerint az önkormányzati lakásépítés a szocialista jóléti állam túlkapásainak legjelentősebb példája.

Brown a történetet így meséli el:

„A barátaim mind biztosítottak támogatásukról. Emlékszem, hogy egyik nap felhívott Jim Stirling, és megkért, hogy vezessem körbe egész irodáját az Alexandra

Roadon. Az egész napos túra végül náluk végződött egy kerti partin. Miután már mindenki elment, emlékszem, hogy ott ültem Jimmel és Mary-vel és megkérdeztek, hogy mit szeretnék ezután csinálni. Saját irodát alapítok, válaszoltam. Jim azt mondta, hogy idióta vagyok, ha azt hiszem, hogy az elkövetkező 10 évben munkát fogok kapni Angliában.”¹

Ma már tudjuk, hogy igaza volt. Kettejük barátsága egy életre megmaradt, de míg Stirlingből Anglia nagy hatású, későbbi Pritzker-díjas építészé lett, Neave Brown többé nem tervezhetett hazájában. Azon kívül is csak Hollandiában és Olaszországban épült meg egy-egy projektje. Azonban soha nem volt tétlen. Egyetemeken tanított, kiállításokat tervezett a Tate és a Hayward Gallerynek. 2002-ben, 73 évesen úgy döntött, hogy végleg felhagy szakmájával és beiratkozott a City and Guilds of London School of Art alapképzésére. Visszament tanulni, hogy festő lehessen, és hátralévő éveiben azzal foglalkozhasson, ami helyett tizennyolc évesen az építészetet választotta. Sokáig úgy hitte, hogy épületeit az utókor rég elfeledte. Szerencsére azért ez nem volt teljesen így. A lakhatás iránt elhivatott brit építészeknek nagyon sok inspirációval szolgált, sokan egyik példaképüknek tekintik.

¹ | Neave Brown in Conversation with Mark Swenarton & Thomas Weaver, AA files 67, 90. o.

5.1

Neave Brown:
Green Medina,
Eindhoven (2003)

5.2

Neave Brown:
Mozzo I,
Bergamo (1980-as évek)

A 80-90-es években az önkormányzati telepeket nagy mértékben elhanyagolták. Az ARE beton felületei a mai napig fehérek lennének, ha az építésszek által előírt karbantartó munkálatokat végrehajtották volna. Camden önkormányzata nem rendelkezett megfelelő forrásokkal ahhoz, hogy a tulajdonában lévő lakásállományt kezelni tudja. A lakosok azonban kitartóan küzdöttek. Az ARE első lakószövetkezetét – melynek alapításában Neave Brown is komoly szerepet vállalt – azzal a céllal hozták létre, hogy saját kezükbe vegyék az épületek sorsát. Sikerült is egy kormányprogramon keresztül megszerezni a forrásokat, de amint világossá vált, hogy a lakosok egy külső építész stúdió segítségét kérték, Camden közbelépett. Önkormányzati felügyelet alatt a munkálatokat kellő odafigyelés nélkül végezték, ami botrányt kavart, ezért 1994-ben az ARE műemléki védettség alá került. Így ez az épület lett a legfiatalabb, ami valaha védettséget kapott, ráadásul rögtön a legmagasabbat. Neave Brown az egyetlen építész, akinek minden nagy-britanniai munkája műemléki védelem alatt áll. Így fogalmazott:

„Ez csodálatos, a kulturális és szociális teljesítmények ritka elismerése a szinte intézményesített elhanyagolás és degradáció ellenében”¹

Egészen mostanáig nem sok minden változott. Bár ottjártamkor a telepek nagy része tisztességes állapotban volt, de például az ARE-re ráfért volna egy alapos és tiszteletteljes felújítás. Sajnos utóbbit elég nehéz elvárni. Hiába a műemléki védettség, a lakóknak éppen most kellett hosszas csatározások árán leállítani azt az önkormányzati beavatkozást, mely a lakások belső felújítását kezdeményezte. A munkások bármiféle előzetes felmérés nélkül bontani kezdték a még sok helyen eredeti konyhapultokat és nyílászárókat, mérhetetlen pusztítást hagyva maguk után. Teljesen érthetetlen, hogy miért nem kértek meg már a kezdetektől egy építészirodát, hogy a munkálatokat felügyelje. Szerencsére a lakószövetkezetnek most sikerült elérnie ezt.²

Csak remélni tudom, hogy az elkövetkezendő években megváltozik az önkormányzati lakásépítésről alkotott politikai álláspont (ennek vannak pozitív jelei), és, hogy ez esetben a camdeni telepek is meg fogják kapni azt a figyelmet és gondoskodást, amit minden kétséget kizáróan megérdemelnek.

¹ | Andrew Freear: Alexandra Road, The Last Great Social Housing Project, AA files, 44.o.

² | <https://www.bdonline.co.uk/news/camden-brings-in-le-vitt-bernstein-to-protect-alexandra-road/5100804.article>

Camden óta

1979-ben a Margaret Thatcher vezette konzervatív kormány került hatalomra. A válsághelyzet megoldását a jóléti állam intézményeinek drasztikus viszszaeszközítésében látták. Ennek egyik területe a szociális lakásépítés volt. Thatcher elindította a *Right to Buy* programot, ami lehetőséget adott az önkormányzati lakásokban élőknek, lakásuk jutányos áron (akár a piaci ár felénél is kevesebért) való megvásárlására.¹ Ez önmagában vizsgálva nem feltétlenül elvetendő intézkedés. Elizabeth Knowles is ekkor vásárolta meg alexandra roadi lakását. Azonban az ebből befolyó összegeket a kormány semmilyen mértékben nem szánta újabb önkormányzati lakások építésére, hiszen úgy vélte, hogy ez a magánszektor feladata. Emellett nagy mértékben csökkentette az önkormányzatoknak járó támogatásokat, melynek következtében az előző évtizedekben épített lakótelepek karbantartása fedezetlennek vált. Sok esetben lepusztultak és szlomosodni kezdtek, ami segített alátámasztani a politikai propagandát, miszerint a szociális bérlakások csak a társadalom legszegényebbjeinek jelenthetnek valódi alternatívát. Az önkormányzati telepeket sok pejoratív jelzővel illették² és a mai napig szigmatizáltak. A 90-es évekre gyakorlatilag nullára csökkent az önkormányzati bérlakások építése. A kormányok sokkal inkább a meglévő telepek rehabilitációjában látták a megoldást. Ez önmagában nézve védhető álláspont, viszont az orvosolni kívánt szociális és társadalmi problémákat legtöbb esetben pont a szociális lakások *hátramaradása* eredményezte. Hihetetlen pénzeket költöttek ezekre a programokra, de számottevő fejlődést csak kevés esetben sikerült elérni.

Ezzel párhuzamosan a neoliberais politika a piac-

¹ | Ezt az intézkedést már előtte sokan felvetették, köztük munkáspárti politikusok is, azonban először Thatchernek sikerült nagy léptékben bevezetnie.

² | Illyenek például a *problem estate* (problématelep) vagy a *hard to let estate* (nehezen kiadható telep).

gazdaság robogó ütemű fejlődéséhez vezetett. Természetesen ez korántsem csak az Egyesült Királyságra jellemző tendencia, a világ minden táján hasonló folyamatok játszódtak le. Az ingatlanpiac egyre kontrollálatlanabban növekedett. A lakásárak az egekbe szöktek, a vezető ingatlanos cégek pedig egyre erősebb politikai befolyással rendelkeztek. Az 50-70-es évek lakótelepei sok esetben olyan telkeken épültek melyek értéke mostanra megsokszorozódott. Több példát is találunk arra, hogy az önkormányzatok tudatosan hanyagolják el az épületeket annak érdekében, hogy a későbbiekben, menthetetlen állapotokra hivatkozva lebontassák őket. Ez fenyegeti jelenleg a lambethi Cressingham Gardens Estate-t is.³ A lakók hiába kértek fel egy független építészirodát arra, hogy dolgozzon ki rehabilitációs tervet, az önkormányzat azonnal elvetette. Pedig sokkal kevesebb pénzbe került volna és nagyobb lakósűrűséget tett volna lehetővé, mint a tervezett luxusberuházás. Most úgy tűnik, hogy a lakók fáradhatatlan küzdelme elérheti, a kerület újravizsgálja az ügyet.

Ha mégis az ingatlancégek lobbija győzedelmeskedne, akkor az itt lakókkal is az történne, ami sok másik területen is végbement. A lakásaikért kapott kompenzációból nem, hogy az újonnan épülő lakóparkokban, de még csak a környéken sem tudnának maguknak otthont találni. Mivel az önkormányzati bérlakások száma elenyésző, kénytelenek lennének piaci keretek között lakást találni maguknak. Számukra megfizethető lakásokat minden bizonnyal csak külső kerületekben vagy vidéken találnának. Ez persze sok esetben célja is a hatalom embe-reinek. Ilyenkor államilag támogatott dzsentrifikációról beszélünk.

Nem véletlen, hogy az elmúlt években folyamatosan nő a hajléktalanok és az átmeneti szálláson élők szá-

³ | Lásd 24. oldal

ma szerte a szigetországban. Az elmúlt időszakban több botrány is kiderült, mikor kiderült, hogy az önkormányzatok – annak érdekében, hogy az egyre duzzadó lakhatási várólistákat valahogy kordában tartsák – régi irodaépületeket alakítottak át szociális lakásokká.¹ Az alapterületük sok esetben alig haladja meg a 13 m²-t, hosszabb idejű emberi tartózkodásra gyakorlatilag alkalmatlanok. A politikusok azzal védekeznek, hogy ezek csak átmeneti lakások, de a valóság nem ezt mutatja. Ellenben biztosra vehető, hogy az épületek átalakítása jelentős haszonnal jár az ingatlanfejlesztő cégeknek.

A Grenfell Towerben 2017 nyarán kitört tüzeset, ami 72 ember halálát okozta, talán megtörte a jeget. A katasztrófa sokként érte az emberek és a politikusok nagy részét, bár építészek és más szakemberek már régóta megjósolták, hogy előbb-utóbb valamilyen hasonló szörnyűség történik, ha az állam továbbra is teljes mértékben szemet huny a lakhatási problémák felett. Szomorú, hogy a történelem

¹ | <https://www.theguardian.com/money/2018/aug/25/flats-block-converting-offices-living-space>

ismétli önmagát. Ahogy az első és a második világháború borzalmai ráirányították a döntéshozók figyelmét a lakásépítésre, úgy ezúttal is embereknek kellett meghalnia ahhoz, hogy a válság átlépje az ingerküszöböt.

Az önkormányzati lakásépítés annak idején pont azért vált az állam egyik legfontosabb prioritásává, mert felismerték, hogy a magánszektor nem képes az egész társadalom számára lakásokat teremteni. Most, hogy az ingatlanspekulánsok és a piac teljesen magára hagyta az arra rászorulókat, az önkormányzatoknak kötelességük lenne állampolgáraik segítségére sietni. Ehhez azonban következetesen kidolgozott rendszerre és állami támogatásra lenne szükségük.

A lakhatási válság mértékének és fontosságának egyik elismerése volt, hogy 2018-ban Neave Brown kapta az Angol Királyi Építész Kamara Arany Medálját. Az elmúlt években egyre nagyobb figyelem fordul azok felé az angol építészstúdiók felé, akik szívükön viselik a lakhatás kérdését. Több kiemelkedő szociális projekt is megvalósult, például Peter Barber fehér, görög falvakra emlékeztető Donnybrook Quarter-e, az Ash Sakula Architects kéz szerűen elnyúló lakótelepe, a The Malings vagy a már említett Mikhail Riches stúdió Goldsmit Street-i önkormányzati bérlakásai. Ezek azonban inkább elszigetelt sikerek, a nagy-britannia szociális lakásépítés reneszánszáról még nem beszélhetünk.² Hogy mi fog történni, az elkövetkezendő években dől el. Nagyon remélem, hogy az Egyesült Királyság újra felismeri azt a több mint 100 évre visszanyúló értékes hagyományt, amiről az elmúlt évtizedekben oly felelőtlenül elfeledkezett és ismét például szolgálhat majd Európa valamennyi országának.

² | A New London Architecture által megjelentetett *Public Housing, A London Renaissance* című kiadványa elég lazán kezeli a szociális lakás definícióját:

<https://www.theguardian.com/society/2019/aug/13/talk-public-housing-renaissance-london-fake-news-housing-crisis>

6.1

A Cressingham Gardens Estate lakó a telep lebontása ellen tüntetnek.

6.2

6.2
Ash Sakula Architects:
The Malings,
Newcastle-upon-Tyne (2016)

6.3

6.3
Mikhail Riches Architects:
Goldsmith Street,
Norwich (2018)

Zárszó

Az építészet szociális oldala, már egyetemi tanulmányaim megkezdése óta érdekel. A kortárs építészeti tendenciák nagy részének formalizmusa és gátlástalan pénzhajhászata felháborít, az ingatlanpiac profitorientált, a szolidaritást és az empátiát teljes mértékben nélkülöző világa pedig megbotránkoztat. Hogyan lehetséges az, hogy még a fejlett világ egyes államai sem képesek állampolgáraik megsegítésére? Mint látjuk az Egyesült Királyságban az önkormányzati lakásépítés teljes elhanyagolása mára aggasztó körülményeket teremtett. Magyarországon pedig az állami, önkormányzati lakásépítés és a szociális lakáspolitikai hiányosságai és problémái már évtizedek óta megkérdőjelezhetetlenek, és gyökerei egészen a szocializmus időszakáig nyúlnak vissza.

Egyetértek azzal, hogy a lakhatás alapvető emberi jog és az államnak a lehető legszélesebb körben elérhetővé kell tennie. A lakhatási válság világszerte egyre súlyosabb méreteket ölt. Emberek milliói szorulnak ki a lakáspiacról és a most egyetemista generáció nagy részének szinte elérhetetlennek tűnik a jövőben egy saját ház vagy lakás bérlése vagy megvásárlása.

Mikor a camdeni önkormányzati szociális lakásépítést vizsgáljuk, természetesen évtizedekkel ezelőtti építészeti válaszokról beszélünk. A jelenlegi építési szabályok és előírások, illetve a piaci helyzet miatt kevés az esély hasonló léptékű, újító szellemiségű épületek megszületésére. Az viszont mindenképpen fontos lenne, hogy azt a kapcsolatot, ami építész és önkormányzat, építész és állam között elengedhetetlen, újraélesszük. A felmerülő problémák végtelenül összetettek és egy szakma biztosan nem elég megoldásukhoz. Építészként az egyik lehetséges út, amit választhatunk, a múlt ma is releváns épületeinek tanulmányozása, elemzése és a levonható tanulságok felhasználása. A camdeni telepek jó, sőt kimagasló válaszok, az építészet legmagasabb polcán van a helyük. Tervezőik gondolkodásmódja pedig példaértékű.

Bízom benne, hogy a TDK dolgozat megírása során szerzett ismereteimet a későbbiekben is használni tudom. Első lépésként, következő félévi diplomamunkám témájaként egy szociális bérlakást választottam. Nagyon tanulságos volt részletesen megismerni ezeket a páratlan építészeti projekteket. Szeretnék gyakorlati tapasztalatokat is szerezni és megvizsgálni, hogy a mai igényekre és lakhatási problémákra milyen válaszokkal szolgálhat az építészet Európában és különösképp Magyarországon.

A lakhatás és a lakozás feltételeinek biztosítása szakmánk legalapvetőbb feladata. A camdeni építészek sem tekintettek úgy munkájukra, mint valami felsőbbrendű küldetésre. Brown így fogalmazott:

„Egyik esetben sem gondoltam azt, hogy szociális lakásokat tervezek, csupán lakásokat. Jó londoni lakásokat.”

Saját Winscombe Street-i házát szánta volna legszívesebben mindenkinek, és mindent meg is tett, hogy ez valóra váljon. Neave Brownt 2017-ben az Alexandra Road lakói nevezték a RIBA Arany Medáljára. Létezhet ennél nagyobb elismerés egy építész számára?

Nem hiszem!

Mellékletek

Háztól városig – A camdeni szociális lakaásépítés

Neave Brown 2018-ban, mindössze három hónappal a halála előtt elnyerte az építész szakma egyik legrangosabb elismerését, a Brit Építészek Királyi Intézetének (RIBA) Arany Medálját. Díjazása sokaknak meglepetés volt, de talán senki nem lepődött meg rajta jobban, mint ő maga. 87 éves volt ekkor és már több mint 15 éve felhagyott az építészettel. Azokért a szociális telepekért jutalmazták, melyeket még évtizedekkel korábban, a londoni Camdenben tervezett. Én is ekkor, mintegy két éve találkoztam először Neave Brown nevével és rajta keresztül jutottam el dolgozatom témájához is.

Az 1960-80-as évek camdeni szociális telepeit az elmúlt évszázad legfontosabb lakhatási projektjeiként tartják számon. A mögöttük rejlő szociális elkötelezettség és gondolkodás évtizedekkel megelőzte korát és amellett, hogy a modern építészet kimagasló példáit eredményezte, a 21. század lakhatási problémáinak fényében a ma építészeinek is sok tanulsággal szolgálhat. Neave Brown és más a korban Camdenben dolgozó építészek munkái az alacsony, sűrű beépítés legelső alkalmazásai közé tartoznak és mint ilyenek, a korban nemzetközileg jelentkező anti-szuburbánus lakóháztelepítés jeles képviselői és az egyetemes építészettörténet mérföldkövei.

Dolgozatomban szeretném bemutatni az 60-80-as évek camdeni önkormányzati szociális lakásépítésének legfontosabb jellemzőit, Neave Brown, Tábori Péter, Gordon Benson és Alan Forsyth munkásságán keresztül. Természetesen a téma értelmezéséhez elengedhetetlen a szűkebb és tágabb történeti-politikai kontextus, illetve a tervek mögött megbúvó teoretikus háttér ismertetése is. Mindemellett megkísérelném a megszerzett ismeretek és tanulságok aktualizálását.

Munkám kizárólag idegen nyelvű források (könyvek, interjúk, riportok, újságcikkek) tanulmányozására korlátozódik, mivel a téma a magyar szakirodalomban feldolgozatlan. Szeptember végén Londonba is ellátogatok, hogy végre saját szememmel is láthassam Neave Brown és társainak épületeit. Az Alexandra Road Estate hosszan elnyúló, vörös téglával burkolt főutcáját, a Dunboyne Road Estate zöld függőkertjeit, a Branch Hill Estate festői teraszait és még sorolhatnám.

Nem akarom tagadni, megával ragadtak ezek az épületek és magával ragadott a mögöttük álló építészek gondolkodásmódja és elkötelezettsége. Bízom benne, hogy TDK dolgozatom révén másokkal is megoszthatom lelkesedésemet és remélem, hogy hozzájárulhatok ahhoz, hogy a modern építészet ezen apró, de annál fontosabb szegletét itthon is minél többen megismerhessék.

From House to City – The Social Housing of Camden

In 2018, just three months prior to his death Neave Brown was awarded one of the most prestigious prizes in architecture, the Gold Medal of The Royal Institute of British Architects (RIBA). His acknowledgment was a surprise to a lot of people but no-one was more astonished than himself. He was 87 years old then and had given up architecture more than 15 years before. He was rewarded for the social housing that he had designed decades earlier for the London borough of Camden. That was when I first heard of Neave Brown and he was the one that led me to the topic of my essay.

The social estates built in Camden between the 60ies and the 80ies are widely considered as the most important housing projects of the last century. The social commitment and mentality that lies behind them was decades ahead of its time and besides resulting in outstanding examples of modernist architecture, it can also provide many lessons for today's architects in the light of the housing crises of the 21st century. Neave Brown and his fellow colleagues in Camden designed estates that are among the first examples of low-rise, high-density housing and as such they are outstanding examples of the anti-suburban residential tendency of the era and important milestones of architecture history.

In my essay I will present the most important aspects of Camden public housing through the work of Neave Brown, Péter Tábori, Gordon Benson and Alan Forsyth. For full comprehension of the topic, it is inevitable to also cover the broader historical, political and social context of these estates as well as the theoretical background of their architects. Moreover I would also like to put my findings in the context of today's burning questions.

My work will have to be confined to studying foreign sources (books, reports, interviews, articles, etc.) as the topic is absent from Hungarian architectural writings. At the end of September I'm going to travel to London, to finally see the buildings of Camden with my own eyes. The long, red, brick paved street of Alexandra Road the lush, green gardens of Dunboyne Road, the scenic terraces of the Branch Hill Estate and many more.

I don't want to deny it, I'm fascinated by these buildings and by the commitment and attitude of the architects behind them. I'm hoping that through my essay I can share my enthusiasm with others and that I can contribute to making this tiny but all the more important part of modernist architecture better known in Hungary as well.

Irodalomjegyzék

Könyvek:

Mark Swenarton:

Cook's Camden, The Making of Modern Housing
(Lund Humphries, 2018)

John Boughton:

Municipal Dreams, The Rise and Fall of Council Housing
(Verso, 2018)

Stefi Orazi:

Modernist Estates – Europe, The buildings and the people who live in them today
(White Lion Publishing, 2019)

The Architecture Foundation:

Project Interrupted, Lectures by British Housing Architects
(The Architecture Foundation, 2018)

Oscar Newman:

Creating Defensible Space
(US Department of Housing and Urban Development, 1996)

Serge Chermayeff & Christopher Alexander:

Community and Privacy, Toward a New Architecture of Humanism
(Anchor Books, 1965)

Jane Jacobs:

The Death and Life of Great American Cities
(Random House, 1961)

Juhani Pallasmaa:

A bőr szemei, építészet és érzékek
(Typotex, 2018)

Bart Vershaffel:

Architecture is (as) a gesture
(Quart Publishers, 2001)

Karsten Harries:

The Ethical Function of Architecture
(The MIT Press, 1998)

Bitó János:

Lakóépületek tervezése
(B+V Lap és Könyvkiadó, 2004)

Perényi Tamás, Konczné Theisler Katalin, Nagy Márton:

Alacsony, sűrű beépítésű lakóházak
(BME Lakóépülettervezési Tanszék, 2013)

Meggyesi Tamás:

Városépítészeti alaktan
(Terc, 2009)

Meggyesi Tamás:

A 20. század urbanisztikájának útvesztői
(Terc, 2005)

Esszék, kiadványok, cikkek, beszédek:

Mark Swenarton:

Reforming the Welfare State, Camden 1965-73

https://www.researchgate.net/publication/290779937_Reforming_the_Welfare_State_Camden_1965-73

AA Files

67, Neabe Brown in Conversation with Mark Swenarton & Thomas Weaver

<https://www.aaschool.ac.uk/Downloads/AA%20Files%2067%20Neave%20Brown>

AA Files:

30, Andrew Freear: Alexandra Road, The Last Great Social Housing Project

<https://www.jstor.org/stable/i29543966>

Luis Manuel Diaz:

The Language of Space and Time, Camden Housing Estates 1965-1983

https://www.academia.edu/895862/_The_Language_of_Space_and_Practice_Camden_Housing_Estates_1965-1983_MPhil_University_of_Brighton_School_of_Architecture_and_Design

Luis Manuel Diaz:

The Everyday and "Other" Spaces, Low Rise-High Density Housing in Camden

https://www.academia.edu/895886/The_Everyday_and_Other_Spaces_Low_Rise-High_Density_Housing_in_Camden

Luis Manuel Diaz:

Alexandra Road and Maiden Lane, The Social Ground of Housing

https://www.academia.edu/895890/Alexandra_Road_and_Maiden_Lane

Martin Stilwell:

Housing the Workers, Early London Council Housing 1889-1914

http://www.socialhousinghistory.uk/wp/wp-content/uploads/2015/10/Early_LCC_Housing_Part_3_10-Brookes_Market_Holborn.pdf

Geoff Bateson:

A History of Castle Vale

<http://thewordsthething.org.uk/wp-content/uploads/2012/05/History-of-Castle-Vale3.pdf>

Geraint Franklin & Elain Harwood:

Housing in Lambeth 1965-80 and its National Cotext, A Thematic Study

<http://research.historicengland.org.uk/redirect.aspx?id=6324%7C%20Housing%20in%20Lambeth%201965-80%20and%20its%20National%20Context>

Neil Gray:

Rent unrest: From the 1915 Rent Strikes to Conemporary Housing Struggles

<http://eprints.gla.ac.uk/182336/>

Meggyesi Tamás:

A XX. század urbanisztikájának története

http://www.urbanisztika.bme.hu/wp-content/uploads/2018/10/Meggyesi_Tamas_20_szazad.pdf

Julia Park:

One Hundred Years of Housing Space Standards, What now?

http://housingspacestandards.co.uk/assets/space-standards_onscreen.pdf

Beth Hughes:

The Death of a Client, The End of the English Housing Estate

<http://researchonline.rca.ac.uk/2559/25/SR12-hughes.pdf>

Martin Heidegger:

Építés, lakozás, gondolkodás

https://www.filozofia.bme.hu/sites/default/files/Martin_Heidegger_-_Epites_lakozas_gondolkodas.pdf

August Schmarsow:

The Essence of Architectural Creation

https://www.researchgate.net/publication/45450119_The_essence_of_architecture_August_Schmarsow's_theory_of_space

Otto Friedrich Bollnow:

Lived-Space

<https://www.scribd.com/doc/193650570/On-Lived-Space>

Museum of Modern Art (New York):

Another chance for housing: low-rise alternatives

https://www.moma.org/documents/moma_catalogue_2538_300062445.pdf

London Borough of Lambeth

Listing Application Central Hill

<https://www.c20society.org.uk/wp-content/uploads/2016/11/Listing-application-Central-Hill.pdf>

Borough of Wansworth:

Dover House Estate, Conservation Area Appraisal

https://www.wandsworth.gov.uk/media/1595/dover_house_final.pdf

Nold Egenter:

Otto Friedrich Bollnow's Anthropological Concept of Space

https://www.academia.edu/884715/Otto_Friedrich_Bollnows_Anthropological_Concept_of_Space

Nem tudott:

Cities and People in a Historical Perspective

<http://abahlali.org/files/Glasgow.pdf>

Filmek, Videók, előadások, interjúk:

Maxine Peake: Dispossession: The Great Social Housing Swindle (2017)

Egész estés dokumentumfilm az angol lakhatási válságról.

https://www.youtube.com/watch?v=30AYn_kc0Co

One Below the Queen (2012)

Az Alexandra Road Estate lakói által készített dokumentumfilm.

https://www.youtube.com/watch?v=30AYn_kc0Co

Neave Brown – Building a Legacy (2018)

Neave Brown RIBA Arany Medál, beharangozó film.

<https://www.youtube.com/watch?v=VZYiM9HBH0w&t=100s>

Neave Brown receives the 2018 Royal Gold Medal (2018)

Neave Brown RIBA Arany Medál, díjátadó gála.

<https://www.youtube.com/watch?v=HxaAmbPjNao>

Neave Brown – In Conversation with Mark Swenarton (2013)

A 67-es AA filesban megjelent beszélgetés felvétele.

https://www.youtube.com/watch?v=sJ_6UuAFJdQ&t=3293s

Flexible Living and the London Terraced House: Neave Brown in Conversation with Peter Barber (2016)

A RIBA által szervezett beszélgetéssorozat.

<https://www.youtube.com/watch?v=HX-uyfC2N0s&t=3435s>

Neave Brown in Conversation (2017)

Beszélgetés Neave Brownnal, a Hackney Empire Színházban, 1300 ember előtt, a RIBA Arany Medál bejelentését követően.

https://www.youtube.com/watch?v=30AYn_kc0Co

Neave Brown – Unique Housing Models (1999)

1999-es Brown által tartott előadás

<https://www.pidgeondigital.com/talks/unique-housing-models/>

Neave Brown public lecture (1992)

1992-ben Holandiában, a Bertlage Intézetben tartott előadás.

<https://vimeo.com/236541440>

Neave Brown at Alexandra Road (2008)

Az Utópia London projekt keretében, az Alexandra Road Estaten felvett interjú.

<https://vimeo.com/170277876>

Neave Brown at home (2008)

Az Utópia London projekt keretében, Neave Brown fleet road estate-i házában felvett interjú.

<https://vimeo.com/169948112>

Fontos oldalak:

Municipal Dreams

<https://municipaldreams.wordpress.com/>

Modernism in Metro-Land

<http://www.modernism-in-metroland.co.uk/>

Modern Architecture London

<http://modernarchitecturelondon.com/pages/index.php>

Modernist Estates

<https://www.modernistestates.com/>

Historic England

<https://historicengland.org.uk/listing/the-list/list-entry/1410085>

Wikiarquitectura

<https://en.wikiarquitectura.com/>

Alexandra & Ainsworth Estate – Tenants and Residents Association

<http://alexandraandainsworth.org/>

Friends of Alexandra Park

<http://www.friendsofalexandrapark.org/>

Wikiarquitectura

<https://en.wikiarquitectura.com/>

Guardian

theguardian.com

Fontos oldalak:

thetimes.co.uk

<http://hiddenarchitecture.net/journal/>

<https://www.wikipedia.org/>

<https://c20society.org.uk>

<https://www.themodernhouse.com/>

<https://openhouselondon.open-city.org.uk/>

<http://www.architecturetoday.co.uk/>

<https://www.architectural-review.com/>

<https://thelondonphile.com/>

<http://www.architecturetoday.co.uk/>

<http://www.architecturetoday.co.uk/>

<http://www.architecturetoday.co.uk/>

dezeen.com

vimeo.com

youtube.com

divisare.com

Képjegyzék

2.1

https://www.google.hu/url?sa=i&source=images&cd=&ved=0ahUKEwi-q_md97rIAhVRYVAKHSC1DYkQMwgsKAAwAA&url=https%3A%2F%2Fwww.insidehousing.co.uk%2Finsight%2Finsight%2Fwhy-social-landlords-need-to-think-seriously-about-smart-meters2-53231&psig=AOvVaw0ZBj4TNXNJc_iPxUmrjO1c&ust=1572213876380161&ictx=3&uact=3

3.1.1

Gustave Doré: Vonaton - London felett, illusztráció (1872)

<https://www.theguardian.com/cities/gallery/2015/dec/28/london-pilgrimage-gustave-dore-historic-visions-capital-city#img-4>

3.1.2

http://2.bp.blogspot.com/-QEm_iC-Whi8/Uf-of1UCQOI/AAAAAAAAAdA/u14JU6V9QW0/s1600/10_STUDIOACKT_BOUNDARY+STREET+ESTATE_1.jpg

3.2.1W

https://static.seekingalpha.com/uploads/2010/10/28/saupload_rent_strike_1919.jpg

3.2.2

<https://municipaldreams.files.wordpress.com/2014/06/dover-house-road.jpg>

3.2.3

<https://municipaldreams.files.wordpress.com/2014/01/du-cane-road.jpg>

3.3.1

New York Times Paris Bureau Collection

https://en.wikipedia.org/wiki/London_in_World_War_II#/media/File:Blitzaftermath.jpg

3.3.2

<https://www.radicalessex.uk/the-lawn/?map>

3.3.3

<http://www.greenflagaward.org.uk/park-summary/?park=2843>

3.3.4

<https://www.architectsjournal.co.uk/news/obituary-john-partridge-1924-2016/10009320.article>

3.3.5

<http://costasinmar.blogspot.com/2013/08/diccionario-de-aves.html>

3.3.6

Pillanatkép Lynne Ramsay Gasman című 1998-as filmjéből

<https://www.nowness.com/playlist/27162/ref>

3.4.1

<http://www.atlantearchitettura.beniculturali.it/quartiere-matteotti-terni/>

3.4.2

https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/2/21/Danviksklippan_January_2011.jpg

3.4.3

<https://failedarchitecture.com/wp-content/uploads/2015/01/90140015.jpg>

3.4.4

<https://www.architectsjournal.co.uk/news/malthouse-approves-residents-plan-to-take-ownership-of-hollamby-estate/10043596.article>

4.1.1

https://cdn7.dissolve.com/p/D246_40_175/D246_40_175_1200.jpg

4.1.2

Szkennelve: **Stefi Orazi: Modernist Estates – Europe, The buildings and the people who live in them**

4.1.3

<https://en.docomomo.fi/projects/standard-terrace-housing/>

4.1.4

<https://divisare.herokuapp.com/projects/364999-giancarlo-de-carlo-leonardo-calvi-collegi-di-urbino#lg=1&slide=6>

4.1.5

http://66.media.tumblr.com/818b3fe6e4a1c5df61496d33f342aba2/tumblr_mf3riqQV991qzglyyo1_1280.jpg

4.1.6

saját kép

4.1.7

saját kép

4.2.1

Szkennelve: **Mark Swenarton: Cook's Camden, The Making of Modern Housing**

4.2.2

<https://www.theguardian.com/artanddesign/2017/oct/06/im-dumbfounded-neave-brown-the-genius-of-social-housing-on-winning-an-award-for-the-building-that-ended#img-2>

4.3.1

<https://www.moderniststates.com/rent/winscombe-street/>

4.3.2

https://d3rcx32iafnn0o.cloudfront.net/Pictures/2000x2000fit/5/8/7/1793587_Winscombe-Street_Neave-Brown_credit_Mark-Swenarton.jpg

4.3.3

<https://www.moderniststates.com/rent/winscombe-street/>

4.3.4

<https://www.theguardian.com/artanddesign/2017/oct/06/im-dumbfounded-neave-brown-the-genius-of-social-housing-on-winning-an-award-for-the-building-that-ended#img-3>

4.3.5

[https://www.architectsjournal.co.uk/pictures/420x280fitpad\[31\]/7/4/5/3140745_RIBA92911---credit-Martin-Charles-RIBA-Library-Photographs-Collection.jpg](https://www.architectsjournal.co.uk/pictures/420x280fitpad[31]/7/4/5/3140745_RIBA92911---credit-Martin-Charles-RIBA-Library-Photographs-Collection.jpg)

4.3.6

<https://www.moderniststates.com/rent/winscombe-street/>

4.3.7

<https://www.moderniststates.com/rent/winscombe-street/>

4.3.8

Szkennelve: **Mark Swenarton: Cook's Camden, The Making of Modern Housing**

4.3.9

<https://www.themodernhouse.com/sales-list/dunboyne-road/>

4.4.1

Szkennelve: **Mark Swenarton: Cook's Camden, The Making of Modern Housing**

4.4.2

Szkennelve: **Mark Swenarton: Cook's Camden, The Making of Modern Housing**

4.4.3

<https://www.themodernhouse.com/sales-list/dunboyne-road/>

4.4.4

Szkennelve: **Mark Swenarton: Cook's Camden, The Making of Modern Housing**

4.4.5

<https://www.themodernhouse.com/sales-list/dunboyne-road/>

4.4.6

Szkennelve: **Mark Swenarton: Cook's Camden, The Making of Modern Housing**

4.4.7

<https://www.themodernhouse.com/sales-list/dunboyne-road/>

4.4.8

<https://www.themodernhouse.com/sales-list/dunboyne-road/>

4.4.9

https://www.pidgeondigital.com/_assets/cXVNOGdncWNxN0dYNUQxdW1Qd3J4MFZiVEEyTUdDYmc=

4.4.10

Szkennelve: **Mark Swenarton: Cook's Camden, The Making of Modern Housing**

4.5.1

https://www.architectsjournal.co.uk/pictures/2000x2000fit/8/8/8/1448888_Neave_Brown__1_.jpg

4.5.2

<https://darkroom.ribaj.com/800/d41c8d9c78e4cd997931697839cf333f:1cbbf3137a52c842a17e2dcbbc4f2f92/ne-ave-brown-1929-2018>

4.6.1

<https://i.imgur.com/mATbpme.jpg>

4.6.2

<http://alexandraandainsworth.org/wp-content/uploads/2014/06/url-2.jpeg>

4.6.3

Szkennelve: **Mark Swenarton: Cook's Camden, The Making of Modern Housing**

4.6.4

<https://i.pinimg.com/736x/c5/27/6d/c5276d8a3fe9dd4edaf12e61053b66cc.jpg>

4.6.5

saját kép

4.6.6

saját kép

4.6.7

saját kép

4.6.8

saját kép

4.6.9

saját kép

4.6.10

saját kép

4.6.11

Szkennelve: **Mark Swenarton: Cook's Camden, The Making of Modern Housing**

4.6.12

saját kép

4.6.13

saját kép

4.6.14

saját kép

4.6.15

saját kép

4.6.16

saját kép

4.6.17

saját kép

4.6.18

<https://www.pidgeondigital.com/talks/unique-housing-models/>

4.6.19

saját kép

4.6.20

Szkennelve: **Mark Swenarton: Cook's Camden, The Making of Modern Housing**

4.6.21

saját kép

4.6.22

saját kép

4.6.23

Szkennelve: **Mark Swenarton: Cook's Camden, The Making of Modern Housing**

4.6.24

saját kép

4.6.25

saját kép

4.6.26

saját kép

4.7.1Szkennelve: **Mark Swenarton: Cook's Camden, The Making of Modern Housing****4.7.2**

saját kép

4.7.3<https://placesjournal.org/wp-content/uploads/2018/01/Murphy-Camden-9.jpg>**4.7.4**

saját kép

4.7.5Szkennelve: **Mark Swenarton: Cook's Camden, The Making of Modern Housing****4.7.6**

saját kép

4.7.7https://www.flickr.com/photos/architecture_in/22966606823/**4.8.1**Szkennelve: **Mark Swenarton: Cook's Camden, The Making of Modern Housing****4.8.2**

saját kép

4.8.3

saját kép

4.8.4Szkennelve: **Mark Swenarton: Cook's Camden, The Making of Modern Housing****4.8.5**Szkennelve: **Mark Swenarton: Cook's Camden, The Making of Modern Housing****4.8.6**Szkennelve: **Mark Swenarton: Cook's Camden, The Making of Modern Housing****4.8.7**

saját kép

4.8.8

saját kép

4.8.9

saját kép

4.8.10

saját kép

4.8.11

saját kép

4.9.1

saját kép

4.9.2https://www.simonhipps.co.uk/wp-content/uploads/2018/06/simon_hipps_elsfield_kentish_town_02.jpg**4.9.3**<https://www.flickr.com/photos/stevecadman/819915423>

4.9.4

saját kép

4.9.5

saját kép

4.10.1

saját kép

4.10.2

Szkennelve: **Mark Swenarton: Cook's Camden, The Making of Modern Housing**

4.10.3

saját kép

4.10.4

saját kép

4.10.5

saját kép

4.10.6

saját kép

5.1

<http://www.architecturetoday.co.uk/wp-content/uploads/NEAVE-BROWN-AT-WEB-phVvE-Medina-Eindhoven8010.jpg>

5.2

<https://www.pidgeondigital.com/talks/unique-housing-models/>

6.1

<https://savecrossingham.files.wordpress.com/2015/03/savecrossinghamprotestmarch-1.jpg>

6.2

<https://www.ashsak.com/projects/malings>

6.3

<http://www.mikhailriches.com/project/goldsmith-street/>

I would like to thank Elizabeth Knowles who was unbelievably kind and helpful to me.

Szeretném megköszönni konzulensemnek, Pazár Bélának, hogy az elmúlt év alatt mindig tudott rám időt szakítani! Köszönöm a szüleimnek a támogatást és a lektorálást, Kiss Borbálának a grafikai tanácsokat és Térey Jánosnak a dicsérő szavakat, amik sok inspirációt adtak!

